

STRÖMSTAD AKADEMIS REPRINT

Anders Gustavsson

Kulturvetenskaplig forskningslitteratur i Norden 2015-2024

Denna text är återgiven med tillstånd av författaren

Kulturvetenskaplig forskningslitteratur i Norden 2015-2024

Presenterad av Anders Gustavsson

Ett sätt att spegla kulturvetenskaplig forskning i Norden under de senaste tio åren är att recensera ett urval av vetenskaplig litteratur i form av monografier, antologier, doktorsavhandlingar liksom metoddiskussioner och kommenterade källpublikationer. Jag anger några temaområden som varit framträdande i den litteratur som jag har läst. Mina artiklar har tidigare varit tryckta i olika årgångar främst av Rig. Kulturhistorisk tidskrift men även i Svenska landsmål och Svenskt folkliv samt norska Tidsskrift for kulturforskning.

1 Folklig religion

Folklig religion representeras av en historisk framställning av folkligt påskfirande i Norge (nr 1); en doktorsavhandling om nutida pilgrimsleder och pilgrimsresor i Norge (nr 2); en monografi om självbiografiskt skrivande inom svensk herrnhutism 1770-1840 (nr 3); en doktorsavhandling om kvarlevande katolsk fromhet i det efterreformatoriska Sverige (nr 4); en antologi om svenska prästfruar under de senaste 250 åren (nr 5); en monografi om frikyrkliga läsvanor under 1900-talet (nr 6); en monografi om nutida frikyrklig ungdomskultur i Sverige (nr 7).

1 Ørnulf Hodne Svenska landsmål och Svenskt folkliv 2018 s 214-216

Ørnulf Hodne, *Påskefeiring i Norge. Kirke, folketro og folkelige skikker*. Oslo 2018. 246 s. ISBN 978-82-7099-908-8.

Den norske folkloristen Ørnulf Hodne är känd för ett omfattande populärvetenskapligt författarskap som når ut till en bred allmänhet i Norge. Den senaste boken tar upp frågan om påskfirande med fokus på Norge i ett långt historiskt perspektiv fram till vår egen tid. Tonvikten ligger på sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. En tidigare version av temat om påskfirande utgav författaren 1988. Den har blivit kraftigt utvidgad och uppdaterad i den nya publikationen.

Hodne fäster avseende såväl vid de kyrkliga ceremonierna som folkliga trosföreställningar och sedvänjor. Även om Norge står i centrum finns det vissa utblickar till och jämförelser med grannländerna Danmark och Sverige. Ett brett källmaterial ligger till grund för boken. Det gäller lagar och förordningar, kyrkohandböcker, predikosamlingar, topografiska beskrivningar, frågelistsvar och särskilt autobiografier som insamlats från hela Norge vid tre tillfällen: 1964, 1981 och 1996. Tryckt källmaterial finns i den omfattande skriftserie som organisationen Norsk Folkeminnelag har gett ut under en lång följd av år.

I det första kapitlet ger författaren en översiktlig framställning av den kristna påskens ursprung i fornkyrkan och under medeltiden. Därefter följer tiden efter den norska reformationen 1537. Framställningen är kronologiskt uppbyggd genom att den börjar med fastetiden och fortsätter med påskveckan som avslutas med påskdagen och annandagarna. Fastetiden får ett eget kapitel. Föreskrifter om fasta är väl belagda i kristenrätter och predikosamlingar under norsk medeltid. Reformatorerna avskaffade däremot plikten att fasta. Fastan har föregåtts av fastlagen med olika folkliga upptåg och avslutas med fettisdagen både i södra Sverige och Danmark liksom på kontinenten. I Norge finns det däremot knappast uppgifter om fastlagsfirande ens under medeltiden. Ett undantag är den tyskinfluerade handelsstaden Bergen fram till 1600-talet. En rest som lever kvar från tidigare fastlagsfirande är fastlagsriset som i senare tid enbart har en dekorativ funktion.

Fastetiden inleds med askonsdagen när kyrkobesökarnas huvuden ursprungligen beströddes med aska och ett kors tecknades i aska på deras panna. I Sverige har detta bruk fått en viss renässans i sen tid men någon motsvarighet omtalas inte från Norge. Det gamla fasteförbudet mot köttmat har länge respekterats av bönder särskilt på Vestlandet i Norge.

Nästa huvudkapitel tar upp stilla veckan som inleds med palmsöndagen. Några särskilda sedvänjor och traditioner har knappast varit knutna till denna dag till skillnad från i katolska länder med invigning av palmkvistar och processioner. Flera traditioner och föreställningar har däremot varit knutna till skärtorsdagen. Det gällde enligt folktron att värja sig mot onda övernaturliga krafter som särskilt var i farten den dagen. Det rörde sig speciellt om föreställningarna om häxorna och deras färder. Magiska skyddsmedel så som föremål av stål kom livligt till användning i avvärjande syfte för både människor och husdjur. Man tog vidare varsel för framtiden av vad som hände på skärtorsdagen. Vissa frieriupptåg förekom också. I kyrkan utgjorde nattvardsgången det centrala momentet. Skärtorsdagen var en av kyrkoårets obligatoriska dagar för att gå till nattvarden. Folktro och kyrkans lära levde sida vid sida med varandra. Hodne skriver: »I vårt folks 'indre historie' har skjærtorsdag vært et tidspunkt da brytningen mellom tro og overtro, mellom kirkelære og folkereligjøisitet, tilspisset seg dramatisk fram mot påskefeiringens høydepunkt: langfredag og første påskedag» (s. 97 f.).

På långfredagen skulle man hålla sig stilla och inte besöka andra. Detta utgör en klar skillnad jämfört med medeltiden då man skulle utföra hårt kroppsarbete för att påminnas om Frälsarens lidande den dagen. Sådant arbete har förekommit även efter reformationen till och med in på 1800-talet i södra Norge. Längre bar man på många håll sorgkläder och flaggade på halv stång. Kyrkklockornas ljud skulle dämpas. Kosthållet påverkades av dagens allvarsstämning. Salt sill var en central maträtt som skulle bidra till en stark törst hos dem som åt precis som när Jesus törstade på korset. Ett folkligt bruk var att man risade varandra på långfredagsmorgonen. Det kunde ske både på allvar som

minne om Kristi lidande och som ett nöje. Ett ungdomligt nöjesupptåg var att ogifta pojkar gick runt i bygden och i smyg tog sig in till de ogifta flickorna. De både risade dem och hällde vatten i deras sängar.

En legend med därtill hörande visor var knuten till långfredagen i norsk folktradition. Det gällde den evige juden eller Jerusalems skomakare som skulle ha slagit Jesus på vandringen till Golgata. Därför fick han fram till domens dag vandra omkring utan vila och hemland. Varsel om kommande väder var knutna både till skärtorsdagen och långfredagen. Klart och fint väder tolkades som ett dåligt tecken för det kommande året. Snö och snöslask på långfredagen ansågs däremot som ett gott vädertecken. I motsättning till vad som förekommit i västra Sverige in i vår egen tid har inga påskeldar tänts på påskafton i Norge. Däremot har påsksmällare varit vanliga för att hålla påskkäringarna på avstånd. Man skyddade dessutom husdjuren mot trolldom och häxeri genom att sätta upp magiska skyddsmedel i form av stål och kors ovanför fähusdörrarna. Även salt användes som magiskt skyddsmedel. Ett ungdomligt upptåg som bara är känt i Østfold fylke på gränsen till Sverige var att uppvakta vänner och bekanta med ett påskbrev som hade ett positivt innehåll och ibland kunde innehålla frieri. Brevet skulle kastas in i huset genom dörr eller fönster varefter avsändaren sprang iväg för att inte bli upptäckt. Hodne berör endast i förbigående ett tidigare vanligt bruk att sända påskkort med posten. Här kan det vara värdefullt med en uppföljning. Inte heller tar författaren upp ett folkligt bruk där tidigare ungdomar och på senare tid barn på påskafton klär ut sig till påskkäringar och samlar in godsaker. Detta har folkloristen Fredrik Skott (2013) ingående studerat inom ett västsvenskt kärnområde.

Påskdagen var en stor högtidsdag då sorgelädelna lades av och man klädde sig till fest med det finaste man hade. Man skulle äta påskägg som ofta var färglagda till frukost. Traditionen med påskägg verkar inte vara särskilt gammal i Norge jämfört med andra delar av Europa. Enligt folklig tradition skulle man stiga upp tidigt på påskdagsmorgonen för att se den uppgående solen dansa i glädje över Kristi uppståndelse. Det var särskilt ungdomen som samlades, sjöng och hälsade solen. Här kunde författaren ha haft en hänvisning till den svenske religionshistorikern Carl-Martin Edsmans (1957) djupgående historiska framställning av föreställningen om den dansande solen. I sen tid har den gamla soltraditionen på en del håll i Norge omvandlats till en påskvandring med friluftsgudstjänst på påskdagens morgon.

På annandag påsk förekom vissa frieriupptåg. Även om tredjedag påsk avskaffades i Danmark och Norge 1770, har en del folkliga bruk hållit sig kvar denna dag i Norge. Den betraktades som en halv helgdag då påskauktioner med tillhörande festarrangemang kunde äga rum.

Sista delen av boken ägnar författaren åt påskfirande i våra dagar både i och utanför kyrkorna. Denna framställning är mer översiktlig och bygger på mindre källmaterial än tidigare kapitel som fokuserats på äldre folkminnesmaterial. Inom kyrkorna sker stora insamlingar till nödlidande under fastan. Korsvandringar utomhus har börjat förekomma på långfredag. Däremot nämner författaren inte något om folkliga passionsspel med amatörskådespelare som framförts utomhus på långfredagen. De har börjat förekomma i Sverige under senare år och har uppmärksamats av tidningar t.ex. i Uddevalla i Bohuslän med början 2003.

Många normän har med början under mellankrigstiden använt fritiden under påsken till att åka till fjällen för att åka skidor och få en brun hy. Från kyrkans sida har 85

fjällkyrkor byggts för att kunna bibehålla kontakterna med fjällturisterna. Gudstjänsterna i påskveckan samlar flest besökare där. Ett exempel som jag studerat på hur nya folkliga bruk kan växa fram gäller inköpsresor och båtturism som under de senaste årtiondena ägt rum från sydöstra Norge över riksgränsen till Sverige på skärtorsdagen. Norska ungdomar från detta område har dessutom åkt över gränsen med karavaner av veteranbilar och hög musik för att ha fest tillsammans med ett omfattande alkoholintag mitt på dagen. Bakgrunden är att skärtorsdagen inte är helgdag i Sverige i motsats till i Norge (Gustavsson 2019).

Hodnes bok om påsken bygger på en djupgående kunskap hos författaren. Den är lättillgängligt skriven för en bred allmänhet som vill fördjupa sig både i den kyrkliga och folkliga historien kring en av våra allra största högtider.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

2 Hannah Kristine Bjørke Lunde Svenska Landsmål och Svenskt folk- liv 2022 s 134-137

Hannah Kristine Bjørke Lunde, Pilgrimage Matters: Administrative and Semiotic Landscapes of Contemporary Pilgrimage Relations in Norway. Department of culture Studies and Oriental languages. University of Oslo. Oslo 2022. 382 pp. Diss. III.

Hannah Kristine Bjørke Lunde belyser i sin doktorsavhandling i kulturhistoria vid universitetet i Oslo den innovation av pilgrimsleder, pilgrimsresor och pilgrimscentra som växt fram i Norge från och med 1990-talet och därefter in på 2000-talet. Detta är något nytt samtidigt som det har gamla anor tillbaka till katolsk medeltid.

I Norge spelade Olav den helige en stor roll efter det att han stupade i slaget vid Stiklestad den 29 juli 1030. Han blev symbolen för kristnandet i Norge. Pilgrimsfärder till katedralen i Nidaros, d. v. s. det nutida Trondheim, blev omfattande under medeltiden. Motsvarande färder förekom till ön Selja på den norska västkusten för att högtidlighålla minnet av Sankta Sunniva. Hon skall ha varit en irländsk kungadotter som flydde till Norge och som med sitt följe omkom på Selja under 990-talet genom ett ras i en stenhydda. Hon är det äldsta norska helgonet och blev den enda kvinnan bland norska helgon. Pilgrimsfärderna fick emellertid ett abrupt slut i med att reformationen genomfördes i Norge 1537. Det tog alltså nästan 500 år innan de kom tillbaka i Norge i vår egen tid.

Huvudfrågeställningen i avhandlingen är att följa hur återinförandet av pilgrimsleder och pilgrimsfärder successivt har växt fram i omgångar. Frågan om kulturarv kommer in i bilden vid sidan av den religiösa dimensionen som dominerade under medeltiden. Denna aspekt, som är nedtonad i pilgrimssammanhang i det sentida Norge, är fortfarande central vid pilgrimsvandringar i katolska Sydeuropa med Santiago de Compostela i Spanien i centrum. Detta kunde jag själv observera i samband med att den internationella kongressen för Society International of Ethnology and Folklore (förkortat SIEF) var förlagd dit våren 2019. I Santiago de Compostela är målet för pilgrimsvandrarna att komma fram till Sankt Jakobs grav. I det nutida Norge har resvägarna blivit väl så viktiga som målet i Trondheim eller på ön Selja. De sentida norska pilgrimsresorna, som äger rum sommartid med främst något äldre del tagare, skall ske i långsam takt. De

anknyter till nutida katolska motsvarigheter genom att både pilgrimsvandrare och de som planerat de nutida lederna i Norge, kallade pilgrimsagenter, i stor utsträckning har vandrat till Santiago de Compostela. Detta har givit dem förebilder, som de tagit med sig hem till Norge. Samtidigt anknyter de nutida pilgrimsagenterna till medeltiden som utgör en »frånvarande närvaro». Detta är författarens uttryck som är hämtat från kulturgeografen Kevin Hetherington. Det blir alltså en flexibilitet mellan katolsk nutid i Europa och medeltida norska förebilder. Pilgrimsvandringarna blir därmed något annorlunda än enbart turismresor med rekreationssyfte. Det har uppstått svårigheter för pilgrimsagenterna att bestämma platserna för medeltida pilgrimsleder i det nutida landskapet. Olavslederna sträcker sig över land medan Sunnivalederna till Selja till en del går över vatten med båtfärder. Avhandlingen bygger på ett flertal källor som kombineras i analysen. Av tryckta källor märks tidningsartiklar, kartor, broschyrer och guideböcker men även hagiografiska källor som speglar helgonkult och helgonlegender under medeltiden. Mycket information har författaren kunnat hämta på internet i form av webbsidorna till Pilegrimsfelleskapet St. Jakob,¹ Pilegrimsförbundet i Norge,² Pilegrimsleden.no³ och Sunnivaieia.no.⁴ De fokuserar mer på lederna än på pilgrimsålet. Vid målet visar deltagarna upp sitt pilgrimspass med stämplor som infogats utmed pilgrimsvägen, och de får sin sista stämpel vid framkomsten. För att få ett St. Olavs brev vid målet i Trondheim måste deltagarna ha vandrat de tio sista milen till fots eller färdats de sista 20 milen på cykel. Särskilda ceremonier vid pilgrimsålet äger rum vid Olsok i Trondheim den 29 juli och den 8 juli vid en Seljumannamässa på Selja den 8 juli till minne av Sankta Sunniva.

Författaren har själv deltagit i delar av pilgrimsvandringar både till Trondheim och Selja under tiden 2019–2021. Covid 19-pandemin under 2020 och 2021 har emellertid medfört en del hinder under fältstudierna. De fick därmed förlängas i tid jämfört med tidigare planer. Efter noggrant övervägande har författaren mera fungerat som observatör än som deltagare. »I carried no visual signified making me recognisable as a pilgrim» (s. 294). Som forskare har hon velat hålla en viss distans till människorna som studerats. Jag har själv tillämpat ett liknande förhållningssätt vid fältundersökningar av folkliga rörelser, även om en fältarbetare aldrig kan vara helt neutral. Forskarens intresse för fältet är den viktiga drivkraften.

Författaren har vid sidan av observationerna intervjuat en del pilgrimsvandrare, både lutheraner och katoliker, främst normmän men även utländska deltagare, om deras tankar och erfarenheter. Då framkommer flera individuella upplevelser snarare än gemensamma synsätt i berättelserna. Ett individualistiskt drag är framträdande. Upplevelsespekten avser den så kallade inre resan till skillnad från den yttre iakttagbara. Den avser t. ex. vandringsstavar, hatt och en pilgrimslogotyp på ryggsäcken.

Huvuddelen av författarens intervjuer avsåg pilgrimsagenter som planlagt pilgrimslederna och pilgrimscentra. Dessa intervjuer har till stor del varit av administrativ art. Pilgrimscentra har växt fram under 2000-talet och har spridit information genom kartor, broschyrer och guideböcker. Ett nationellt pilgrimscenter har bildats i Trondheim och dessutom tolv regionala centra som ligger utmed pilgrimslederna. Selje regionala pilgrimscenter öppnades 2020, liksom ett motsvarande center i Bergen. Båda inriktar sig på kustleden till Selje som invigdes av drottning Sonja vid Seljumannamässan den 8 juli 2018. Denna led fick en egen logotyp med ett keltiskt kors med havsvågor under.

Under fältstudierna har författaren spelat in intervjuerna, fört fältdagbok och varit en flitig fotograf. Bilderna har använts i den vetenskapliga analysen och inte bara som illustrationer. En digital frågelista, 2068 Pilegrimsvandringar, har utarbetats av arkivet Norsk Etnologisk Gransking i Oslo (förkortat NEG) och publicerats på webbsidan Minner.no. På detta sätt insamlades 18 svar.

Webbadress: <https://www.pilegrim.no/> . Hämtad 2023-02-14.

Webbadress: <https://www.pilegrimsfellesskapet.no/> . Hämtad 2023-02-14.

Webbadress: <https://pilegrimsleden.no/> . Hämtad 2023-02-14.

Webbadress: <http://sunnivaleia.no/> . Hämtad 2023-02-14.

Webbadress: www.minner.no . Hämtad 2023-02-14.

Författaren har ingående presenterat sina metodiska överväganden och metodval i sin kvalitativa undersökning. Det rör sig om så kallad bricolage-metod eller metodpluralism som utgår från flera olika källkategorier. Författaren har varit väl medveten om etiska aspekter vid insamling av fältmaterial. Anonymisering av intervjupersoner är numera det vanliga. Författaren har trots det, med informanternas medgivande, valt att nämna de intervjuade pilgrimsagenterna vid namn. Detta har skett utifrån tanken att de redan är välkända i sitt utåtriktade arbete i pilgrimsmiljöer. Pilgrimsvandringarna är däremot anonyma liksom de meddelare som besvarat NEG:s frågelista 2068 Pilegrimsvandringar.

I analyserna är författaren noga med att förhålla sig till de teoretiska förebilder som hon i inledningen refererat till. Dit hör t. ex. antropologerna Victor och Edith Turner, folkloristen Barbara Kirshenblatt-Gimblett samt sociologen Erving Goffman och hans begrepp »frame». Författaren är noga med att diskutera definitioner av begrepp som hon använder. Kopplingen mellan teori och empiri är tydlig i avhandlingen.

Författaren kan sägas ha utfört ett pionjärarbete inom nordisk etnologisk pilgrimsforskning som avser den nya utvecklingen under de senaste årtiondena. Sverige har haft en utveckling parallell med den i Norge, och den återstår att närmare undersöka. Det gäller bl. a. pilgrimsresor till Vadstena kloster där den heliga Birgitta (1303–1373) var verksam och där det inrättats ett nutida pilgrimscenter. På flera håll i Sverige har det anlagts lokala pilgrimsleder där St. Olavs logotypen kommit till användning. Denna blev i Norge godkänd 1997 som symbol för St. Olavs vandringsleder med riktning mot Trondheim. Sådana leder finns även i Sverige, och de sträcker sig över riksgränsen till Norge. År 1997 öppnades pilgrimsleden mellan Oslo och Trondheim som detta år firade tusenårsjubileum som stad. År 2010 fick St. Olavslederna status som en av de europeiska kulturvägarna genom att de sträcker sig utanför Norge till de andra skandinaviska länderna Sverige och Danmark. I Sverige har jag studerat nutida pilgrimsresor inom den karismatiska Oasrörelsen som startade på 1980-talet. Dessa resor har avsett Israel och platser för aposteln Paulus' nytestamentliga resor i nuvarande Turkiet.

Inom tyskspråkig etnologisk forskning har undersökningar om vallfarter i katolska områden i södra Tyskland men även i Schweiz och Österrike betydligt längre anor än i Norden. Särskilt kan nämnas etnologerna Wolfgang Brückner i Würzburg och Helge Gerndt i München som jag fått följa med till undersökta vallfartsorter. Avhandlingsförfattaren kunde ha berört denna forskning, men kanske har det tyska språket satt hinder i vägen för henne.

För mig har det ett speciellt intresse att läsa om vandringar och resor till ön Selja med dess ruiner av en kyrka och ett kloster. Jag har starka minnen av den exkursion dit som ägde rum vid den nordiska etnofolkloristiska kongressen 1975 i Nordfjord i Norge, som ligger omkring 60 kilometer bort från Selja. Exkursionsdeltagare fascinerades av de berättelser om Selja och Sankta Sunniva som exkursionsledaren folklorist professorn i Oslo Olav Bø förmedlade. Han hade själv skrivit sin doktorsavhandling 1955 om Olav den helige som han speglas inom norsk berättartradition. Olav besökte Selja år 997. Denna exkursion ägde alltså rum några år innan de nutida pilgrimsresorna till Selja hade börjat.

Avhandlingstexten är påtagligt detaljerad, vilket leder till en del upprepningar. Inget lämnas åt slumpen i argumentationen, vilket visar på författarens noggrannhet. Avhandlingen har ursprungligen skrivits på norska och sedan blivit översatt till engelska. Texten flyter bra och är lättillgänglig för läsaren. Författaren har gett den norske läsaren extra hjälp att göra en kritisk granskning genom att översatta norska citat också återges på norska i noter. Avhandlingen har en omfattande och diskuterande notapparat, vilket inte längre är så vanligt i etnologiska / kulturhistoriska doktorsavhandlingar i Norden.

Jag vill också ta upp en formell aspekt med tanke på läsbarhet. En nackdel är att citat och notapparat har skrivits med minimal stil och enkelt radavstånd. Det ger läsaren lätt intrycket av att vad som står med denna svårlästa stil är mindre viktigt. En doktorsavhandling är ju i första hand inriktad på en vetenskaplig publik. Då är all text lika viktig för den kritiske läsaren.

Till slut: Det har varit inspirerande att ta del av denna gedigna avhandling. Nutid relateras till historisk tid. Avhandlingen kan rekommenderas som ett viktigt kulturhistoriskt och etnologiskt forskningsbidrag.

Anders Gustavsson Professor emeritus i etnologi

3 Martin Åberg Rig 2023 nr 4 s 226-227

Martin Åberg: Sextio herrnhutiska liv. Självbiografiskt skrivande och individualisering i Sverige 1770–1840. Nordic Academic Press, Lund 2023. 173 s., ill. ISBN 978-91-89361-70-6.

Historikern Martin Åberg har studerat sextio levnadsberättelser som skrivits eller dikterats av medlemmar inom den herrnhutiska religiösa väckelserörelsen. Den var verksam i Sverige sedan 1730-talet och en bit in på 1800-talet. De utvalda svenska levnadsbeskrivningarna, som numera finns tillgängliga digitalt, avser tiden 1770–1840. Herrnhutismen är känd för att känslorna spelar stor roll i de troendes beskrivningar av sin relation till Kristus och hans lidande och sår. Förekomsten av en så kallad blodsmystik är känd. Detsamma gäller bilden av Kristus som en himmelsk brudgum. Betydelsen av personlig omvändelse är framträdande i levnadsberättelserna. Dessa tar upp både ljusa och mörka sidor under livets gång. Stort utrymme ägnas åt barndom och uppväxt men även åt livets slutfas. Livskriser före gick ofta omvändelsen. För kvinnor kan negativa upplevelser vara knutna till att de måst ingå ett påtvingat äktenskap.

Medlemmarna var ålagda att skriva ned eller diktera sina levnadslopp om vägen till frälsningen. Av de sextio levnadsberättelserna har 33 skrivits av kvinnor och 14 av män

från olika sociala skikt. Åtta barn ingår bland författarna. I fyra fall kan civilstånd inte avgöras eftersom texterna inte är fullständiga. Bland männen var handelsmän och småfolk ur hantverkargrupper och manufakturväringar väl representerade. Bland kvinnorna var flera döttrar eller hustrur till handelsmän och hantverkare eller änkor efter dessa.

I Sverige hade herrnhutarna brödräfsamlingar i Stockholm och Göteborg men även i Uddevalla och Karlskrona. På landsbygden fanns mindre herrnhutiska församlingar på vissa platser i södra och västra Sverige. De troende uppfattades som individer som hade sina egna frälsningsupplevelser. Tillhörde de en andlig och social gemenskap i brödräfsamlingen. Ett egalitärt synsätt gjorde sig gällande i relationen mellan människor. Medlemmarna kallade sig "bröder" och "systrar". Levnadsberättelserna lästes upp vid berättarens begravning och kom i många fall att kopieras och spridas vidare inom väckelsen. Några utvalda levnadslopp blev också tryckta. Den sångbok som användes och som levnadsberättelserna ofta hänvisar till, var Sions sånger som kom ut första gången 1743.

För församlingarna i Sverige fanns diasporainstruktioner författade i Herrnhut 1767 om hur levnadsbeskrivningarna skulle utformas och vilka dygder som var de primära och som skulle genomsyra medlemmarnas liv. Det gällde "brännande kärleksfullhet", "ömsinhet", "ödmjukhet", "återhållsamhet", "exemplarisk vandel" och "förnöjsam" liksom "självbehärskning". Dessa levnadsregler utgjorde inget hinder för att medlemmarna också var aktivt handlande människor inom sina yrken eller inom församlingen. Flera av dem gjorde många resor som diasporaarbetare.

Åberg gör en kvantitativ sammanställning i tabeller om hur många gånger som de ovan nämnda termerna kommer till användning i de sextio levnadsberättelserna. Särskilt frekvent är ordet kärlek som omtalas 111 gånger och förnöjsam 67 gånger. Ömsint förekommer bara fyra gånger och ödmjuk tre gånger. I 116 fall använder berättarna uttrycket "stilla" och "stillhet". Dessa ord förekom särskilt som uttryck för känslomässiga och fysiska tillstånd i samband med personens sjukdom och bortgång.

Åbergs främsta ambition är att sätta in levnadsberättelserna i sitt sociala och kulturella sammanhang i samtiden. Fokus är herrnhutismen som folklig rörelse och hur den förhåller sig till det tidiga 1800-talets framväxande medelklasser och borgerligt moderna uttryck för individualism. Denna koppling är enligt honom svår att leda i bevis utifrån de studerade sextio självbiografierna. Författaren är noga med att markera att hans resonemang i stor uträkning är spekulativa, det vill säga sannolika tolkningar. På s. 125 skriver han: "Det är självfallet omöjligt att veta vilken eller vilka av ovan nämnda resonemang som kvalificerar sig som något mera än enbart en gissning." På s. 130 uppger författaren: "Listan på mer eller mindre sannolika beröringspunkter mellan 1700-talets herrnhutism och 1800-talets samhälle skulle kunna göras längre."

Författaren framhåller att han inte kan generalisera vare sig genuseller klassfrågor och inte heller regionala variationer utifrån de sextio levnadsberättelserna. Ett typiskt uttryck för detta synsätt framkommer på s. 39 där Åberg skriver: "Med reservation för underlagets litenhet ..." Han skiljer på hur många som var kvinnor respektive män utan att finna några klara skillnader i deras berättande. Ett sådant kvantitativt tänkande skulle inte behöva vara det viktiga vid analyserna av materialet. Som etnolog hade jag i stället velat fördjupa mig i innehållet i berättelserna för att därigenom komma levnadsberättarna närmare in på livet, deras tankar och idéer. Citaten från levnadsintervjuerna, som inte är särskilt många i boken, har i detta hänseende ett viktigt värde.

Trots dessa anmärkningar är boken väl värd att läsa med tanke på aktuella kulturvetenskapliga diskussioner om folkligt skrivande i äldre tid.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

4 Terese Zachrisson Rig 2018 nr 2-3 s 169-170

Terese Zachrisson: Mellan fromhet och vidskepelse. Materialitet och religiositet i det efterreformatoriska Sverige. Göteborgs Universitet, Göteborg 2017. 395 s., ill. ISBN 978-91629-0242-1.

Från officiellt kyrkligt och statligt håll genomfördes reformationen i Sverige under Gustav Vasas regeringstid på 1500-talet. Att få den respekterad och tillämpad ute i landet bland allmogen skedde dock inte i ett slag. Många katolska fromhetsdrag kom att leva kvar in på både 1600 och 1700-talen. Att undersöka denna kontinuitetsprocess, men också hur förändringar skett fram till upplysningstiden på 1700-talet, utgör huvudtemat i Terese Zachrissons doktorsavhandling i historia. Hon fäster huvudvikten vid att spåra hur materiella ting från katolsk tid både i kyrkorummen och utanför levde kvar efter reformationen och fortsatte att ha en religiös funktion bland allmogen, trots att den reformatoriska kyrkoledningen tagit avstånd från dem. Huvudfokus i avhandlingen är inte föremålen i sig utan människors relation till dem. Författaren anknyter till den så kallade "materiella vändningen" inom internationell historisk forskning under senare år. En av förebilderna utgör Caroline Walker Bynums bok *Christian Materiality* från 2011.

Författaren har använt sig av kyrkornas inventarieförteckningar med tonvikt på Skara stift och dess 375 församlingar. Där har hon funnit uppgifter om sidoaltare, skulpturer, helgonbilder och i enstaka fall relikier i kyrkorna. Ute i naturen fanns bland annat heliga källor och bönekors. Som jämförelse till församlingarna i Skara stift har författaren också studerat förteckningar från 566 församlingar på olika håll i Sverige. Totalt uppgår alltså antalet undersökta församlingar till 941. Den officiella kyrkliga synen på bruket av dessa materiella ting framgår av biskoparnas visitationsprotokoll. Dessa är fåtaliga på 1500-talet, men deras antal ökar på 1600-talet och blir ännu fler på 1700-talet. Föreställningar och handlingar som knöts till de materiella tingen betecknades i flera fall som vidskepelse och avguderi. Tingen hade ingen inneboende andlig förmåga utan var döda och kraftlösa.

Därtill använder författaren uppgifter i 1600-talets antikvitetsrannsakingar, ofta skrivna av präster, och för Skånes och Blekinges del prästrelationer. Från 1600 och 1700-talen finns dessutom flera sockenbeskrivningar och landskapsbeskrivningar men även reseskildringar att tillgå. Svårigheten har varit att få uppgifter direkt från allmogen och inte enbart via bevarade föremål och prästers och biskopars uttalanden. Detta är före folkminnesinsamlingarnas tid som började på 1800-talet. Författaren har dock kunnat använda vissa folkminnesuppgifter som traderats muntligt över lång tid.

Det första empiriska kapitlet (s. 53–162) tar upp föremål i kyrkorummet. I 284 av de totalt 941 undersökta församlingarna i Sverige fanns sidoaltare från katolsk tid kvar. I Skara stift gällde det 159 av 375 kyrkor. Där kallades dessa altare mestadels för kvinnoaltare. En viktig användning var när in natura-offer överlämnades i samband med barnaföderskors kyrktagning, det vill säga en rituell akt vid deras första kyrkobesök efter förlossningen. Sådana in natura-offer förbjöds 1720. Därefter revs många sidoaltare och

få av dem har bevarats till vår egen tid. Martin Luther fördömde inte bruket av bilder i kyrkorummet. De svenska reformatorerna delade Luthers toleranta bildsyn, vilket fastställdes i Laurentius Petris kyrkoordning 1571. Bilderna och skulpturerna fick dock inte missbrukas genom handlingar som förekom under katolsk tid. Det kunde gälla att tända ljus eller rökelse, knäfalla, skava av en flisa eller bära i procession. Om missbruk förekom skulle bilderna och skulpturerna kunna avlägsnas. Under 1700-talets upplysningstid tilltog en negativ inställning till de medeltida bilderna. Detta märks särskilt i biskop Daniel Juslenius visitationsprotokoll under åren 1744–1752. Vid flera visitationer krävde han att helgonbilder och särskilt Mariabilder skulle avlägsnas ur kyrkorna av oro för att de skulle missbrukas av församlingsborna. Vidskepelse innebar för biskopen avgudadyrkan i och med att detta stred mot tron på Guds allmakt.

Det andra större empiriska kapitlet (s. 185–262) bär rubriken Det heliga landskapet. Det gäller platser där människorna kunde komma i kontakt med det heliga i naturen. Detta hade varit framträdande under förreformatorisk tid. I författarens källmaterial omtalas särskilt de heliga källorna, som till stor del benämns helgonkällor. Vattnet ansågs förmedla särskilda krafter, i första hand i form av sjukdomsbot när man drack av det eller tvättade sig i det. Man offrade också pengar eller föremål i dessa källor som en form av motprestation från de hjälpsökandes sida.

Från den kyrkliga överheten nämns inget om källkulten under 1500-talet utan den förbigicks med tystnad. Ett avståndstagande motiverat med begreppen vidskepelse och avguderier började dock märkas under förra delen av 1600-talet. Även den världsliga överheten försökte under senare delen av 1600-talet genom förbud och bestraffningar att utrota källkulten. En del heliga källor blev förstörda just för att motverka vidskepliga bruk. Ibland fanns kors eller krucifix resta i anslutning till de heliga källorna. Det förekom dessutom fristående andaktskors utan anknytning till källorna. Dit sökte sig människor ännu vid början av 1700-talet för att offra, göra korstecken och förrätta böner. Man hängde också kläder och människohår på sådana kors, vilket uppfattades som att man gav bort en del av sig själv. Avhandlingen avslutas med ett sammanfattande analytiskt kapitel (s. 263–300) där trådarna från tidigare kapitel dras samman. Underavdelningarna har beteckningarna Tingens makt, Helighetens nätverk, Överhetens ambivalenta inställning samt Kontinuitet och förändring.

Den röda tråden är tydlig i avhandlingen. Det är lätt att följa författarens resonemang. Hon hänvisar flitigt till internationell historisk forskning och förhåller sig självständigt till denna litteratur. Hon drar inte sällan avvikande slutsatser som grundar sig på den omfattande svenska empiri som hon gått igenom. Hon har i det avseendet lagt ned ett mastodontarbete. I mitten av boken (s. 163–184) har 24 färgillustrationer av föremål och naturmiljöer publicerats.

Något som jag saknar i denna avhandling är närmare referenser till religionsetnologisk forskning. Inom Society International of Ethnology and Folklore, förkortat SIEF, finns sedan 1990 en livaktig arbetsgrupp med titeln Folk Religion. Många publikationer har getts ut. Jag saknar också hänvisningar till kyrkohistorikern Hilding Pleijel som myntade begreppet Kyrklig folklivsforskning och startade Kyrkohistoriska arkivet i Lund 1942. Han betonade det komplexa i den folkliga fromheten, vilket är högst relevant också i Zachrissons undersökning.

Anders Gustavsson, Oslo University, Henån

5 Vid hans sida Rig 2016 nr 1 s 62-64

Vid hans sida. Svenska prästfruar under 250 år – ideal och verklighet. Ulrika Lagerlöf Nilsson & Birgitta Meurling (red.). Artos & Norma bok-förlag, Skellefteå 2015. 202 s., ill. ISBN 978-91-7580-769-0.

Prästfrurollen som historiskt och kulturellt fenomen har i mycket begränsad omfattning beaktats inom kulturhistorisk och kyrkohistorisk forskning i Sverige. Detta vill den här recenserade antologin råda bot på. Den har redigerats av historikern Ulrika Lagerlöf Nilsson och etnologen Birgitta Meurling. De totalt fem författarna har samarbetat inom ett ofinansierat projekt med arbetsnamnet Vid hans sida. Detta namn utgör huvudtiteln på antologin. Tidsmässigt spänner antologin över 250 år, från mitten av 1700-talet och fram till nutiden. Den övergripande frågeställningen gäller ideal och verklighet och hur det förändrats över tid. Tre kyrkohistoriker inleder boken med var sitt kapitel om prästfruar medan antologins båda redaktörer har koncentrerat sig på några utvalda biskopinnor från tidigt 1900-tal och framåt.

Oloph Bexell inleder antologin med att undersöka prästfruideal så som de speglas i tryckta likpredikningar från mitten av 1700-talet och cirka hundra år framåt i tiden. Författaren har analyserat trettio-tre likpredikningar. De avlidna var födda 1724–1798 och tjugo av dem var prästdötrar. Likpredikningarna var skrivna av en annan präst än den avlidna prästfruns make. Det går att studera idealen med hjälp av detta källmaterial men inte den praktiska livsföringen. Likpredikningarna skulle vara uppbyggliga för församlingen. De uppgifter som finns i de biografiska så kallade personalierna ger en idealiserad bild. Sällan lyfts något negativt fram om de döda. Bexell har funnit flera ideal som var knutna till prästfruar. För det första skulle de, naturligt nog, vara fromma kristna som praktiserade tron i sitt liv. För det andra skulle de vara förebildliga husmödrar för de andra husmödrarna i socknen. Ett praktiskt handlag var viktigt likaväl som flit och förnöjsamhet. Vidare skulle prästfruarna ta ett ansvar i församlingen genom hembesök och omsorg om sjuka. De uppfattades som församlingens mödrar.

Cecilia Wejryd har också undersökt prästfruideal, eller med hennes terminologi genuskonstruktioner, men längre fram i tiden än Bexell. Det gäller tiden från mitten av 1800-talet fram till tidigt 1900-tal. Källmaterialet utgörs av bok-verket Minnen från gamla prästhem, som gavs ut i elva delar under tiden 1924–1936. Dessa minnen har i stor utsträckning skrivits av präst-barn som växt upp i prästgårdar. 112 män och 44 kvinnor har författat de artiklar som Wejryd har använt. Det är de lyckliga prästhemmen som skildras. I beskrivningarna spåras en idealbild. När Wejryd söker efter prästfruars ideala egenskaper finner hon tre kategorier, nämligen "karaktärsegenskaper", "kunskaper och färdigheter" och "generaliseringar som syftar till att beskriva den ideala prästfrun".

Bland karaktärsegenskaper märks att prästfrun skulle ha en stor arbetskapacitet och vara pliktrogen. Hon skulle kunna leda prästgårdshushållet, som kunde bestå av över tjugo personer inklusive tjänstefolk. Detta hushåll skulle vara ett föredöme för andra hushåll i församlingen. Utöver detta skulle prästfrun ha ett andligt intresse i form av levande gudsfruktan och visa omsorg om församlingsbor. Detta skulle särskilt ske genom hembesök hos fattiga och sjuka, men även genom att prästgården hölls öppen och var gästfri. En hög social kompetens förväntades hos prästfrun. Vid slutet av 1800-talet tillkom nya arbetsformer i församlingarna i form av syföreningar och söndagsskolor. Prästfruidealet avvek från andra husmorsideal i samtiden. De prästfruideal som Bexell och

Wejryd har funnit påminner däremot mycket om varandra. Man kan fråga sig vad det var för kraftkvinnor som kunde klara av alla dessa förväntningar och uppgifter. Prästfruarna skulle inte vara några svaga kvinnor. Värst måste det ha varit för dem som inte orka-de med allt detta på grund av sjukdom eller annan svaghet. Dessa kvinnor har funnits, men de förekommer inte inom den idealiserade förväntansbilden.

Alexander Maurits tar vid där Wejryd slutar. Han undersöker prästfrurollen och dess förändringar från omkring 1920 till 1987 och avgränsar sig till Växjö stift. Källmaterialet utgörs av prästfruars skriftliga livsberättelser som svar på en frågelista utsänd från Kyrkohistoriska arkivet i Lund 1987. Här kommer prästfruarna själva för första gången till tals i denna antologi. Ett sjuttioal svar inkom från prästfruar födda från tidigt 1900-tal till 1960-talets början. Meddelarna garanterades anonymitet. Maurits fäster särskild vikt vid förväntningar på prästfrun. I det avseendet märks en skillnad mellan en äldre generation meddelare som var födda på 1910-, 1920och 1930-talen och yngre prästfruar som var födda på 1940och 1950-talen. Den äldre generationen var oavlönat aktiva inom församlingsarbetet i form av söndags-skola, körverksamhet och syföreningar. Detta har inte varit aktuellt för yngre prästfruar som haft ett eget avlönat yrkesarbete. En del av dem framhåller jämlikhetsintentionen, att hustru och make delar lika på arbetsuppgifterna inom hushållet. Dessa meddelare tar avstånd från en tidigare tanke att prästfrurollen var ett särskilt kall som inte gick att förena med eget förvärvsarbete. Ett sådant arbete har blivit alltmer nödvändigt genom den samhällsförändring som lett till individualiserade socialförsäkrings- och pensionssystem. Man kan säga att den tidigare utåtriktade församlingsrollen har ersatts av att yrkesrollen har kommit i fokus. Denna övergång verkar ha varit lättare att genomföra i städer än på landsbygd.

Ulrika Lagerlöf Nilsson tar fasta på biskopinnor under tidigt 1900-tal och undersöker deras liv som ideal och praktik. En specialstudie görs av Maria Danell (1870–1943) som var biskopinna i Skara 1905–1935. Hon kommer själv till tals genom att hon under en lång tid skrev brev till sina barn när de inte längre bodde hemma på biskopsgården Brunnsbo. 38 bevarade brev finns från tiden 1928 till 1939. Där möter man biskopinnans känslor och levnadsideal och till viss del också skildringar av vardagens praktiska handlingar. Maria Danell såg sitt liv som husmor i ett gästfritt storhushåll som en kallelse där hon fick tjäna Gud. Hennes uppgift var att finnas vid sin makes sida som ett stöd både i biskopsgården och på tjänsteresor. Lagerlöf Nilsson menar att biskopinnerollen under Maria Danells tid innefattade tre huvuduppgifter. Biskopinnan skulle för det första förvalta ett ideal från förfluten tid. Vidare skulle hon företräda ett ideal i samtiden inför stiftets prästfruar. För det tredje skulle hon förmedla en bild av förväntningar på biskopinnerollen till kommande generationer av biskopinnor. Den senare punkten verkar emellertid vara diffus och svår att belägga.

Birgitta Meurling undersöker också biskopinnors liv som ideal och praktik men i en senare tid, nämligen från slutet av 1900-talet till 2000-talets början. Hon vill studera i vad mån det fanns ett biskopinneideal som de sentida biskopinnorna hade att förhålla sig till och hur de omsatte det i praktiken. Meurling har själv samlat in tre biskopinnors berättelser genom att sända ut en frågelista. Därtill har hon utfört fyra telefonintervjuer med utgångspunkt i samma frågelista. Anonymisering har inte varit aktuellt. Liksom de yngre prästfruarna har de sentida biskopinnorna som är födda på 1930och 1940-talen ett eget förvärvsarbete. Med Meurlings terminologi har genuskonstruktionen inom biskopsäktenskapen förändrats. En relativ underordning av kvinnan i relation till maken

biskopen kan dock kvarstå. Genom att biskopinnorna bott i en biskopsgård har gränsen mellan privat och offentligt blivit otydlig. Biskopinnorna har måst behålla en del av de representativa uppgifterna i stiftet vid sidan av yrkesarbete. De vill dock inte uppfattas som ett bihang till maken. Därför undviker de helst beteckning en biskopinna. Till slut diskuterar Meurling de tre huvuduppgifter som Lagerlöf Nilsson tillämpat på det tidiga 1900-talets biskopinnor, nämligen att förvalta, företräda och förmedla. De sentida biskopinnorna förvaltar i viss mån en tradition. Däremot ser de sig inte som företrädare för ett biskopinneideal. Det är inte heller angeläget för dem att förmedla en biskopinneroll till kommande generationer.

Denna antologi är viktig genom att den lyfter fram en i historieforskningen tidigare osynlig kvinnokategori som fått stå i skuggan jämfört med de äkta männen prästerna. Det kunde ha varit värdefullt med en sammanfattande analys av hela antologin till slut. Vad kan det ha betytt att var och en av författarna bara har använt en källkategori utan tillgång till kompletterande källor? På grund av befintligt källmaterial har idealen kommit att stå i centrum medan de praktiska handlingarna har varit svåra att belägga. Det gäller åtminstone i äldre tid när prästfruarna själva inte kommit till tals i skriftliga källor. Värdefulla är biskopinnan Maria Danells brev, men man skulle önska att det gick att spåra även prästfruars brev och i bästa fall också dagböcker.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

6 Gunnar Hallingberg Rig 2017 nr 1 s 61-62

Gunnar Hallingberg: Moderna läsare. 1900-talets frikyrklighet som kulturbygge. Atlantis, Stockholm 2016. 405 s., ill. ISBN 978-91-7353-645-5.

Litteraturhistoriker och medieforskare Gunnar Hallingberg gav år 2010 ut boken *Läsarna*, om 1800-talets folkväckelser och deras betydelse som folkrörelser. De sågs som folkliga frihetsrörelser. Grunden för den nya utvecklingen lades när konventikelplakatet upphävdes 1858 och det talade ordet blev fritt. I den här recenserade boken *Moderna läsare* står frikyrkorörelsens kulturbygge under 1900-talet fram till 1980 i centrum. Författaren skriver: "Frikyrkorörelsen blev kulturskapande – det är min huvudtes" (s. 21). Som litteraturvetare fäster han huvudvikten vid utgivning av böcker, tidskrifter, tidningar och olika former av småtryck. En tes är att svensk litteraturhistoria likaväl som idéhistoria och profanhistoria till stor del har förbisett väckelserörelsernas litteratur. Det vill författaren råda bot på.

Svenska Missionsförbundet, där författaren varit verksam under en lång följd av år, får en central plats i boken. 1918 bildades en frikyrklig samarbetskommitté mellan Svenska Missionsförbundet, Baptistsamfundet och Metodistkyrkan. Vart och ett av dessa samfund hade sina utbildningscentra. Författaren har fäst stor vikt vid att "belysa frikyrkorörelsens strävan att bli en bildningsrörelse" (s. 358).

En litteraturkategori som tas upp i boken utgörs av frikyrkornas jubileumsskrifter. De började utkomma omkring sekelskiftet 1900. Författaren skriver att det är "rimligt att tala om ett kulturbygge" (s. 33). Det rörde sig om en annan kultur än den som rymdes inom den kulturdefinition som rådde inom samhällets elitskikt. Senare publicerade de frikyrkliga förlagen ett stort antal debattböcker. Dessa vände sig inte minst mot den

religionskritik som förekom under 1900-talets förra del och som kom att ledas av Uppsala-professorn Ingemar Hedenius.

På 1930-talet började kristna romaner komma ut. Den mest kända inom Svenska Missionsförbundet blev pastor Adrian Wennströms I tredje led. Författaren pekade på församlingarnas isolering från omvärlden och den bristande förståelse som fanns mellan frikyrkor och Svenska kyrkan. De borde i stället ha mött varandra för att ta itu med tidens utmaningar. Bokrecensionerna blev såväl positiva som kritiska. Under 1940-talet skrev författaren Ulla Isaksson fyra romaner med utgångspunkt inom Svenska Missionsförbundet.

Något som utmärkte frikyrkligheten var starten av många ungdomsföreningar. KFUM och KFUK blev viktiga utan att de var knutna till något visst samfund. Kristliga Studentvärldsförbundet bildades på en konferens i Vadstena 1895. Svenska Missionsförbundets Ungdom, SMU, startade 1910.

Den yttre missionen blev också central inom frikyrkorna. En internationell missionsrörelse som omfattade flera hundra kyrkor samlades till en världskonferens i Edinburgh 1910. Efter första världskrigets slut sändes allt fler svenska missionärer ut till Afrika, Asien och Sydamerika. Missionärerna själva kände sig kallade att åka ut. Författaren skriver: "Det går knappast att förklara mission utan att använda kallelsebegreppet" (s. 183). Denna missionsvåg pågick fram till omkring 1960, när många tidigare kolonialländer, särskilt i Afrika, blev fria republiker. Kongo blev ett viktigt begrepp för medlemmar inom Svenska Missionsförbundet. Stora väckelser förekom på 1940- och 1950-talen. I Kina bedrev Svenska Missionsförbundet mission från 1890 till 1951, när det blev omöjligt att fortsätta på grund av den maoistiska kommunismen.

Missionsförbundets förlag startade år 1900 och upphörde 1982. Det gav nästan årligen ut böcker och tidningar om den yttre missionen. Denna litteratur innehöll personliga vittnesbörd och berättelser från missionärer. Förlaget publicerade även många debattböcker, speciellt på 1950-talet. Man ville visa på att förutsättningarna för väckelse var helt andra än på 1800-talet. Det märks exempelvis i boken *Evangelisering i vår tid*, 1950.

Pingstförsamlingar började efter första världskriget att bedriva mission i Sydamerika. Även här var den personliga kallelsen framträdande. Det framkommer i missionärernas berättelser som också visar på kulturmötesproblem i missionsländerna.

Författaren hävdar att det existerar en folkväckelsens "litterära offentlighet" (s. 259), även om den länge varit ointressant för litteraturhistoriker. Den kom emellertid att upptäckas av litteratursociologin på 1970- och 1980-talen genom dess förgrundsgestalt professor Lars Furuland i Uppsala. Han granskade "frikyrkan som litterär institution" (s. 292).

Som sammanfattning vill jag säga att Hallingbergs bok spänner över stora fält. Förutom frikyrkolitteraturen gäller det till viss del också profan litteratur och Svenska kyrkans litteratur. På grund av mängden av information blir det en aning svårt för läsaren att hålla fast vid den röda tråden och den utveckling över tid som skett under 1900-talet och dess orsaker. Olika årtionden förekommer i samma avsnitt vid flera tillfällen. En koncentration på frikyrkolitteraturen hade gjort det lättare att få en klar bild av det som successivt har ägt rum. Författarens kunskap om denna litteratur är enorm. Denna bok kan

därför i framtiden bli ett värdefullt uppslagsverk om frikyrkorna. En god hjälp för att nå information utgör det utförliga personregister som finns längst bak i boken.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

7 Maria Zachariasson Rig 2016 nr 4 s 237-238

Maria Zackariasson: Gemenskapen. Deltagande, identitet och religiositet bland unga i Ecumenia. Molin & Sorgenfrei Förlag, Farsta 2016. 232 s. ISBN 978-91-87515-25-5.

Maria Zackariasson har under en lång följd av år studerat nutida ungdomskulturer i det svenska samhället. Det började med doktorsavhandlingen, framlagd i Uppsala 2001, om ungdomars boende och liv i studentkorridorer. År 2006 utgav författaren en undersökning om norska och svenska ungdomars politiska engagemang inom den globala rättviserörelsen.

I den här recenserade boken är huvudfrågeställningen varför ungdomar engagerar sig i en frikyrklig rörelse och vad som påverkar deras fortsatta engagemang inom den. Det är en nutidsstudie gällande kategorin "unga kristna". Zackariasson har under åren 2011–2014 intervjuat femton ungdomar i åldern 15–23 år, nio kvinnor och sex män. De var engagerade i olika anonymiserade lokalföreningar i Stockholmsområdet inom den frikyrkliga ungdomsorganisationen Ecumenia. Omkring hälften av intervjupersonerna kom från hem som var engagerade inom frikyrkan. Resten kom från hem utan kyrklig förankring. Föräldrarna i dessa hem kunde åtminstone i början visa en tveksamhet till barnens frikyrkliga engagemang. De var rädda för att det rörde sig om en sekt. Inte alla intervjupersoner betraktade sig som kristna eller troende. Detta var heller inget krav från Ecumenias sida. Aktivitetsengagemang och personlig kristen tro hängde alltså inte samman, vilket kan verka förvånande för en utomstående.

De ungdomar som inte betecknade sig som troende berättade om detta för andra ungdomar i omgivningen. På livsstilssidan var de studerade ungdomarna mera lika varandra, bland annat genom att de i huvudsak iakttog måttlighet eller avståndstagande från alkohol liksom sex före äktenskapet. De avvek därmed lätt från utomstående ungdomar som de mötte i skolan. Beteckningen "gemenskap" har blivit ett huvudord och har fått bilda titeln på boken. Studieobjektet "unga kristna" sätts i relation till det omgivande svenska storsamhället med tanke inte minst på frågan om demokratisk fostran som aktiviteterna i Ecumenia kunde bidra till. Det är intervjupersonernas berättelser om sina erfarenheter, upplevelser och känslor som står i centrum för undersökningen. Ungdomarna ses som aktörer i sina egna liv. De är inte bara mottagare av idéer utan medverkar också till att upprätthålla och förändra dessa.

Den sociala samhörigheten eller gemenskapen inom den frikyrkliga gruppen visar sig vara attraherande och grundläggande för att skapa engagemang. Vardagliga sociala handlingar har verkat sammanhållande. Det gäller dessutom lägerverksamhet som förekommit med jämna mellanrum. Där kunde frikyrkoungdomarna få ledaruppdrag som upplevdes som en positiv utmaning. Det var också viktigt att ledningen i form av pastorer och ungdomspastorer, som representanter för de vuxna, inte uppträdde alltför styrande över ungdomarna. En ömsesidig dialog var väsentlig. Öppenhet och en inkluderande inställning var ett viktigt element när utomstående utan tidigare kontakter med frikyrkan mötte gruppen. Den kristna föreställningen om att sprida kärlek var

framträdande och uppfattades som något klart positivt oberoende av om man sade sig tro på Gud eller inte. Betydelsen av den gyllene regeln var alla ungdomarna ense om. Några uppenbara skillnader som grundar sig på kön har författaren inte kunnat påvisa.

Som läsare slås man av hur olikartade och till och med motsägande som svaren från olika intervjupersoner är. Det komplicerar författarens analys av tänkbara förklaringar. Boken är både påtagligt empirisk genom många och långa intervjuцитat och klart analytisk i relation till det insamlade materialet. På det teoretiska planet finns det många hänvisningar till och jämförelser med i första hand sociologisk och religionssociologisk litteratur som tillämpas på ett konstruktivt sätt. Boken avslutas med ett utförligt person- och sakregister.

Anders Gustavsson, Oslo University, Henån

2 Officiell religion

Officiell religion representeras av en monografi om religiös världsbild i dansk-svenska Lunds stift 1650-1720 (nr 8); en monografi om svensk protestantism och sekularism i historiskt perspektiv (nr 9); en monografi med en historisk framställning om präster i Sverige (nr 10); en doktorsavhandling om rättegångsgudstjänster i Sverige 1684-1969 (nr 11); en monografi om katolsk manlighet i det protestantiska Skandinavien 1850-1940 (nr 12)

8 Hanne Sanders Rig 2024 nr 1 s 61-63

Hanne Sanders: En värld med Gud. Religiös världsbild och kyrka i dansk-svenska Lunds stift 1650– 1720. Makadam förlag, Göteborg/ Stockholm 2024. 336 s. ISBN 978-91-7061-377-7.

Den danskfödda historikern Hanne Sanders har främst varit verksam i Sverige och har sedan 1990-talet inriktat sig på kulturhistoriska studier av religion och kyrka i tidig modern tid. Fokus har avsett Skåne, som genom freden i Roskilde 1658 övergick till Sverige från Danmark. Forskningen har skett vid Lunds universitet inom Centrum för Danmarksstudier, som grundades 1998 och som 2014 bytte namn till Centrum för Öresundsstudier. Den här recenserade boken är utgiven som nummer 43 i detta centrumskriftserie. Svensk översättning från danska har gjorts av Madeleine Björkegren Bergström.

Sanders har under lång tid arbetat med denna bok och använder sig av en del tidigare publicerade uppsatser för att nå en sammanhängande enhet. Hon lägger tonvikten vid Lunds stift, som omfattar Skåne och Blekinge, under tiden 1650–1720. För att underbygga sina resonemang har Sanders gått igenom ett omfattande arkivmaterial. Domkapitelsprotokoll och tryckta herdaminen har varit viktiga källor.

En central forskningsfråga har varit vad som hände i Skåne i kyrkligt avseende efter övergången till Sverige 1658. Tidigare historisk forskning har ansett att den svenska staten omgående satte in en stark försvenskingsprocess. Sanders menar däremot att försvenskningen gick långsamt. Fram till 1681 fick Lunds stift behålla danska lagar,

privilegier, kyrkoböcker och kyrkospråk. Danska präster stannade i stor utsträckning kvar i Skåne. Det avser 88 av totalt 94 danska präster som var födda utanför Skåne. Det tog lång tid innan svenska präster i någon större utsträckning kom till Skåne.

Präster med bakgrund i Skåne var i stället i majoritet, och procenttalet skånska präster ökade efter 1658. Mot denna bakgrund talar Sanders om en förskånskningsprocess i stället för en försvenskningsprocess, som startade först 1681. 1686 tillkom en svensk kyrkolag som gällde även Lunds stift och som stärkte statens makt över kyrkan.

Sanders driver tesen att nationell tillhörighet inte var det väsentliga under denna tid. Det viktiga för kyrkan var att det fanns en kristen kung som biskop och präster var lojala mot. Det avgörande var alltså inte om kungen var dansk eller svensk. Det var centralt att det genom Guds godhet hade blivit fred 1658 efter flera år av krig. Denna kyrkliga inställning innebar att Skånes övergång till Sverige inte blev så omvälvande som tidigare forskning menat.

Sanders skiljer på krigstid och fredstid. I krigstid var lojalitet med den svenske kungen viktig, men i fredstid var den knappast aktuell. Svenska präster kom till Skåne i krigstid under 1660- och 1670-talen. De var i stor utsträckning fältpräster. Danska präster blev bara tillsatta i fredstid. År 1675 fanns det 118 skånska, 59 danska och 6 svenska präster i Skåne. 15 av danskarna flydde till Danmark under det skånska kriget 1676–1679. Under tiden 1680–1685, när försvenskningstiden började, tillsattes 60% skånska präster, 24% svenska och 9% danska. Fortfarande fanns det alltså danska präster kvar. Lunds universitet, som invigdes 1668, blev viktigt för rekryteringen av skånska präster. De behövde inte längre åka till Köpenhamns universitet för att studera så som de gjort tidigare. Sanders vänder sig mot en tidigare historikeruppfattning, att Lunds universitet grundades för att den svenska staten ville försvenska och förtrycka Skåne. I stället var det skåningarna själva som ville ha detta universitet. Detta är enligt Sanders ett tydligt uttryck för vad hon kallar för förskånskningsperioden efter 1658.

Sanders menar att tidigare historisk forskning inte uppmärksammat den religiösa världsbilden som hon fokuserar på. Den lutherska treståndsläran var grundläggande, och då var det viktiga relationen till Gud och inte till nationen. Inom treståndsläran var det politiska ståendet, det andliga ståendet med prästerna och hushållsståndet inom familjen lika viktiga. Världsbilden präglades av tron på att det fanns övernaturliga väsen, "en religiösmagisk världsbild". Detta var före sekulariseringen, när tron enligt Sanders blev individuell till skillnad från att tidigare ha varit kollektiv.

I ett kapitel om kyrkobyggnader tolkar Sanders 1800-talets rivningar av kyrkor som resultat av en förmodern uppfattning att alla invånare skulle få plats i kyrkan för att kunna få en relation till Gud, som var det viktiga i livet. Först under 1900-talet gjorde sig en modern sekulariserad uppfattning gällande där kyrkorna betraktades som kulturarv. De skulle bevaras därför att de vittnade om en förgången tid och inte primärt uppfattades som ett rum för religiös uppbyggnad.

I domkapitelsprotokoll från Lund undersöker Sanders ärenden gällande trolovning, äktenskap och skilsmässa, som domkapitlet i Sverige hade hand om fram till regeringsformen 1734. Efter reformationen kunde äktenskap och trolovning enbart upphävas genom domkapitlets tillstånd. Innan en upplösning kunde ske skulle en förlikningsprocess mellan kvinnan och mannen äga rum. Sanders har specialstuderat 82 äktenskapsärenden vid Lunds domkapitel år 1719. 34 av dessa avsåg ansökan om skilsmässor, och 20

ärenden gällde upphävande av trolovningslöfte. Av de 34 skilsmäsoärendena ansökte kvinnor i 14 fall om att få sina äktenskap upphävda eftersom de inte hade hört av sina män som varit borta i krig under lång tid. De ville få tillstånd att gifta om sig. Ansökningar från kvinnor om skilsmässa och beviljade skilsmässor steg markant i krigstid. Ett annat skäl för ansökan om skilsmässa avsåg anklagelse om hor. I Lund fanns nio sådana ärenden 1719 och i sex av fallen beviljades skilsmässa medan bara ett ärende avslogs och två andra skulle utredas vidare.

I fråga om äktenskapsärenden vänder Sanders sig mot tidigare uppfattningar bland genusforskare om att det förekom kvinnoförtryck från domkapitlens sida. I stället hävdar hon att domkapitlen värnade om kvinnors situation när de befann sig i trångmål vid ansökningar om skilsmässa eller upphävande av trolovning. Hon skriver: "Det är, som sagt, svårt att se att domkapitlet i sitt arbete skulle arbeta särskilt kvinnoförtryckande. I ärendena om övergivande hjälper man till så att kvinnorna kan gifta sig igen" (s. 246). Betoningen av hushållsståndet gjorde att domkapitlet i Lund var angeläget om att bestående äktenskap bildades. Man motarbetade därför att de ingicks av tvång, som lätt kunde drabba kvinnor.

Klart negativa uttalanden om kvinnor framkommer däremot i officerares rapporter när de skulle ge tillåtelse för soldater att få ingå äktenskap. Sanders framhåller "att i hela det material jag har läst igenom finns ingenstans så nedvärderande och sexuellt negativa bilder av kvinnor som i officerarnas brev. Det finns inte hos domkapitlet" (s. 257). Hon skriver vidare att "domkapitlet skulle kämpa för mannens och kvinnans rätt att bestämma, särskilt mot kvinnofientliga uttalanden från militära ledare" (s. 263).

Till slut: Sanders har på allvar fört kyrkohistoriska perspektiv in i den allmänna historieforskningen som hon företräder. Hon kommer däremot knappast in på den folkliga nivån om vad som hände ute i församlingarna. Hon koncentrerar sig i stället på det som hon kallar för mellannivån i betydelsen av dom kapitlen. Där har hon lagt ned ett imponerande arbete. Ett utmärkande drag är att hon noga redovisar sina vetenskapliga teser och ställer dem i kontrast till tidigare historisk forskning. Hon vill visa att hon kommer med nya upptäckter och tolkningar och kan i det avseendet bli väl övertydlig.

Slutsatsen om denna undersökning är att den kan bli ett standardverk om de kyrkliga förhållandena i Skåne under årtiondena närmast efter övergången till Sverige 1658.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

9 Katarina Barrling Rig, 2024 nr 3-4 s 242-245

Katarina Barrling: Världens mest protestantiska land. Sverige – det extrema landet lagom. Bokförlaget Stolpe, Stockholm 2024. 288 s., ill. ISBN 978-91-89882-33-1.

Statsvetaren Katarina Barrling i Uppsala tar sin utgångspunkt i begreppen protestantism och sekularism, som till synes är rakt motsatta. Paradoxalt nog är författarens tes, som hon vill leda i bevis, att de båda hänger ihop och har avlöst varandra genom nya former under historiens gång. Metodiskt sett gör författaren olika nedslag i historien från 1500talet och fram till nutid. Mellan 1500-talets protestantism och vår tids sekularism ligger upplysningstiden på 1700-talet. Upplysningens förnuftstänkande har ansetts stå i motsats till religiösa uppfattningar, men författaren pekar på att upplysningen bygger på

tydliga kristna föreställningar. Det rör sig om en grundoptimism när utvecklingen går från det omgivande mörkret i riktning mot en upplyst tillvaro.

Författarens tes går ut på att religionen inte är död i vår tid, även om ordet religiös har fått en negativ klang. Det religiösa tänkandet kan sprida sig till andra områden, såsom politik och samhällsdebatt eller till människors ökade uppskattning av naturen. Målet blir då ett himmelrike på jorden i stället för i himlen. Det kan kallas för en politisk religion som lever på att tillfredsställa människors behov. Det är inte Gud som är i centrum utan människan. Hon blir helig som individ inom liberalismen och som grupp inom socialismen. FN:s mänskliga rättigheter och Europakonventionen blir centrala.

Författaren menar att denna syn går tillbaka på den judisk-kristna föreställningen om att alla människor är lika mycket värda eftersom de skapats efter Guds avbild. Någon sådan syn på människors jämlikhet och demokrati fanns däremot inte inom den grekiska antiken, trots att den ibland framhållits som förebild för vår tid i fråga om upplysning. När författaren talar om den kristna kyrkan, avses den Svenska kyrkans ledning men inte den tillämpade religionen bland medlemmarna och inte heller frikyrkorna. Denna kyrka gick efter 1968 över från höger till vänster i politiken. Vänstern behövde då inte längre sträva efter att krossa kyrkan och kristendomen. När kyrkan vänt sig åt vänster har demokratiska beslut fattade i kyrkomötet blivit det grundläggande och inte Bibeln och kyrkliga traditioner.

Den tidigare ledaren för vänsterpartiet kommunisterna C.-H. Hermansson pekade på gemensamma drag mellan marxism och kristendom i form av jämlikhet, gemen skap och solidaritet. Symboler spelar en roll även inom den värld som anser sig vara sekulär och rationell. Detta kan ske inom socialdemokratien med sin betoning av kollektivism. Folkhemmet blev den nya folkkyrkan. Samtidigt finns den individuella miljöaktivisten Greta Thunberg. Hon anses påminna om äldre tiders väckelsepredikanter med deras stränga krav på omvändelse och omedelbar förändring. Den sekulära staten kan till och med behöva helgongestalter. Författaren exemplifierar detta med vad som hände efter FN:s generalsekreterare Dag Hammarskjölds död 1961. Inom föreningen Humanisterna som företräder sekulär humanism, finns tydliga paralleller till kyrklig verksamhet. Denna rörelse blev 2024 av staten registrerad som ett trossamfund. Närheten till en religion blev därmed påfallande.

Med tanke på sekularism kan forskarna Ronald Ingleharts och Christian Welzels världsomspännande kulturkarta vara en bra utgångspunkt. Sverige framstår där som världens mest sekulariserade land. Kännetecknande för detta är individens frihet och lycka, betoningen av självförverkligande, övergivande av traditioner, tron på och lydnaden mot den starka staten. Författaren pekar på att alla dessa kännetecken fanns redan under den svenska reformationen på 1500-talet. Den tog avstånd från många katolska traditioner och ritualer, som bland annat helgonkult.

Reformatorn Olaus Petri bröt mot det katolska celibatet när han som präst ingick äktenskap 1525. Individens ansågs av reformationen kunna ta direkt kontakt med Gud utan att gå omvägen om kyrka och präster. Underordning under överheten antogs också efter hand av reformatorn Olaus Petri, som var en pragmatiker när han anpassade sig efter Gustav Vasas förordningar. Detta framgår tydligt av August Strindbergs framställning i Mäster Olof. Barrling anser att Olaus Petri på så sätt kan anses förkroppsliga det svenska ordet lagom.

Förtroendet för och lydnaden mot staten tog sig tydliga uttryck under covid19-pandemin, när den svenska allmänheten troget lyssnade då statsepidemiologen Anders Tegnell dagligen framträdde i media som överhetens expert. Hans åsikter ifrågasattes knappast även om de avvek en del från vad som gjorde sig gällande i flera andra länder. Där var man mycket strängare i sina rekommendationer i fråga om mänsklig samvaro. Överhetens representant eller överstepräst var något som ingav svenskarna en känsla av trygghet i en otrygg situation.

Betoningen av tron, sola fide, var utmärkande för reformationen till skillnad från rituella handlingar som var centrala under katolicismen. Den rätta tron vidmakthölls i äldre tid genom husförhören och konventikelplakatet 1726, som gällde fram till 1858. Senare kom Läsebok för folkskolan, där luthersk kristendom utgjorde en självklar del av svenskheten. Författaren pekar på att bara en tro åt gången har varit gällande i Sverige samtidigt som den enda tron har förändrats över tid.

När en tidigare tro ersätts av en ny uppfattning, bestäms detta av en tongivande grupp som kommer till tals i olika media. Begreppet sammanhållning blir ett ledord. När sola fide råder, får enskilda människor inte av vika från denna tro utan att bli åsidosatta. De blir betraktade som avvikare eller kättare som omgivningen tar avstånd från. Det började redan med Olaus Petri och har sedan fortsatt framåt i tiden. Författaren exemplifierar med arbetarförfattaren Eyvind Jonsson, som intellektuella vänsterföreträdare starkt kritiserade trots att han var vänsterman och kom från en arbetarfamilj. Orsaken till kritiken var att Jonsson tog avstånd från de grymheter mot människor som ägde rum i Sovjetunionen och inte bara inom nazismen. Han blev betraktad som en landsförrädare och klassförrädare som avvek från de rådande vänsternormerna.

Ett bra exempel på snabbt förändrad tro i vår tid är hbtq-frågan. Fram till 1976 ansågs homosexualitet vara en sjukdom och hbtq-personer som avvikare. Svenska kyrkan började delta i Pridefestivalen 1998. Kyrkomötet har därefter beslutat att hbtq-certifiering ska gälla inom landets församlingar. År 2022 kunde den centerpartiske riksdagsmannen Daniel Bäckström inte bli partiledarkandidat eftersom han inte tillräckligt tydligt och spontant uttalade sig i hbtq-frågan. Han kunde vid en intervju med centerkvinnor inte direkt svara på om han ville gå med i Prideparaden och vara villig att viga samkönade par. Han ansågs därmed bryta mot principen om alla människors lika värde. Det var den rådande normen som inte fick ifrågasättas. Avvikare under covid19-pandemin blev vaccinationsmotståndarna, som starkt ifrågasattes och helst inte borde yttra sig.

Avvikarna kan betraktas som orena, vilket länge drabbade sverigedemokraterna. De skulle till varje pris hållas utanför politiska samtal, trots att de var demokratiskt invalda i riksdagen. Demokratin har ansetts vara det som är rent på det sätt som antropologen Mary Douglas indelat den mänskliga kulturen i motsatspolerna rent och orent. Den politiska uteslutningen av sverigedemokraterna fick i stället en motsatt effekt när detta parti bara fortsatte att växa. Tidöavtalet 2022 blev sedan ett dråpslag mot orenhetsföreställningen i synen på sverigedemokraterna.

Författaren Lena Andersson fick mycket kritik när hon hävdade att inga barn behöver vara hungriga, eftersom alla har råd med en tallrik gröt. Här gjorde sig den antika dygden måttlighet gällande medan kritiken tog fasta på kristna ideal gällande omsorg om de svaga. Andersson beskrevs som iskall och omänsklig genom sin avvikelser från den rådande normen. Äldre tiders syn på måttlighet har blivit föraktad när självförverkligande utgör en norm i vår tid.

Författaren tolkar in de kristna dygderna tro, hopp och kärlek i många av vår tids sekulära riter och inom myndighetsvärlden. En framträdande dygd har blivit tillit, i betydelsen av att tänka gott om andra människor, och det utgör en förlängning av de nämnda kristna dygderna. Tilliten kompletteras av optimism, där människan betraktas som god och förnuftig. Här menar jag att författaren har dragit sin tolkning väl långt. Det är inte alltid lätt att se det samband som hon hävdar. Det hade behövts tydligare empiri med konkreta exempel. Författaren är själv något osäker i sin tolkning när hon skriver: "Det verkar som om tro, hopp och kärlek rör sig från den religiösa sfären till att också omfatta den sekulära" (s. 239).

Helt uppenbart har historiker och samhällsvetare på sistone fått upp ögonen för att en religiös dimension har präglat historiens utveckling och att detta inte har uppmärksamats av tidigare forskare. Jag har funnit en liknande syn hos historikern Hanne Sanders när hon pekat på religionens ständiga närvaro i politiska skeenden under tiden 1650–1720 i Lunds stift. Huvudrubriken i hennes bok 2024 lyder: En värld med Gud (se min recension i RIG 2024/1 s. 61ff). Markeringen av ett sådant samband har förekommit tidigare inom etnologiämnet, där insatser av Nils-Arvid Bringéus särskilt kan framhållas.

Till slut: I bokens underrubrik karakteriseras Sverige som det extrema landet lagom. Författaren har dock inte närmare diskuterat detta begrepp, som egentligen inte passar så bra in i hennes forskningstes. Om Sverige både är världens mest protestantiska och mest sekulära land är det knappast fråga om landet lagom. Författaren har knappast visat på något som talar emot hennes tes, som inskräps om och om igen i boken, nämligen att protestantismen fortsatt har avgörande betydelse i det sekulära Sverige. Undantag skulle kunna vara vår tids medvetna digitalisering av samhällsfunktioner som skiljer människor åt i stället för att förena dem på det sätt som uttrycks i de kristna kärleksdygderna. Har författaren måne varit alltför bunden av sin utgångstes, så att hon inte märker det som inte stämmer? Ibland menar jag att det finns tendenser till tolkningar som är svåra att belägga. Helt klart är det överraskande tolkningar som författaren har lagt fram. Frågan är om politiska partier och kyrkans företrädare kommer att känna igen sig i framställningen. Denna bok ger underlag för spännande diskussioner framöver både bland historieforskare och politiker. Den har ett lättillgängligt språk. Många vackra färgillustrationer förhöjer det estetiska värdet av boken.

Anders Gustavsson, Oslo universitet / Henån

10 Gunnar Wetterberg RIG 2023 nr 1 s 58-60

Gunnar Wetterberg: Prästerna. Albert Bonniers förlag, Stockholm 2022. 447 s., ill. ISBN 978-91-0019078-1.

Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur har tilldelat historikern Gunnar Wetterberg 2022 års Bureuspris. I motiveringen för priset framhålls hans "djuplodande historiska forskning, som anlägger många spännande perspektiv på olika delar av den svenska historien och samhällsutvecklingen". I samband med prisutdelningen i Stockholm föreläste Wetterberg om sin senaste bok Prästerna som här recenseras.

I bokens inledning uppger författaren att utgångspunkten är att han "genom åren blivit mer och mer fascinerad av prästerna och deras samspel med sina församlingar" (s. 11). Ett personligt drag märks när han vid ett flertal tillfällen i framställningen refererar till

några anfäder som varit präster. Det gäller bland annat hans farfarsmorfar Gustaf Wilhelm Carlson, som under lång tid från 1853 och framåt var präst i Foss i Bohuslän. Ett helt släkträd över släkten Wetterberg 1690–1958 presenteras i boken (s. 388f). Det är inte första gången som författaren ingående studerat en intellektuell yrkeskategori. År 2020 gav han ut boken Ingenjörerna.

Boken om prästerna, som i hög grad också omfattar biskoparna, anlägger ett långt historiskt perspektiv. Det sträcker sig från det tidiga kristnandet i Sverige till år 2000, då den svenska statskyrkan skildes från staten. Framställningen utgör en omfattande forskningsöversikt. Författaren har särskilt satt sig in i kyrkohistorisk och historisk forskning som avser många århundraden. Han har framställt den historiska utvecklingen på ett välskrivet och djuplodande sätt. Kyrklig lagstiftning med tillhörande debatter liksom kyrkliga ritual föreskrifter som prästerna hade att förhålla sig till, intar en central plats i boken. Däremot har författaren knappast alls tagit del av etnologisk forskning, som hade kunnat belysa prästernas relationer till sina församlingsbor i både helg och söcken. Jag har själv upplevt att det inom historieämnet i Sverige på sistone finns ett ökat intresse för så kallad "levd religion", som avser vardagslivets religiositet. Scandia. Tidskrift för historisk forskning hade ett temanummer om detta 2022.

Under medeltiden rådde den kanoniska rätten för prästerna. Biskopen och inte någon världslig domstol var domare över dem. De var i sin tjänsteutövning medlare mellan Gud och församlingen. Därför skulle de alltid vara tillgängliga i församlingen. Biktens utgjorde en viktig länk mellan prästen och församlingen. Biktfadern avgjorde om den biktande skulle få avlösning, förlåtelse, och därmed kunna fira nattvard med den övriga församlingen. Dopen skedde vid kyrkans ingång där dopfont en fanns. Denna placering utgjorde en symbol på att barnet fick komma in i församlingen genom dopet. Konfirmationen utfördes av biskoparna när de visiterade församlingarna. Gudstjänstens höjdpunkt var mässoffret på altaret. Mässboken, missalet, låg alltid framme på altaret. Kyrkomålningarna betraktades som de fattigas bibel.

Celibatet gjorde att prästerna inte hade någon familj på det sätt som skedde efter reformationen. Deras inkomster utgjordes av tionde och avgifter från församlingsborna för de kyrkliga ceremonierna. Prästen drev också ett jordbruk som skulle ge försörjning. Prästlönerna reglerades slutligen i pengar 1910.

Den stora omställningen för prästerna skedde genom reformationen som successivt genomfördes i Sverige under 1500-talet med början under Gustav Vasas tid och fram till Uppsala mötes beslut 1593. Tyngdpunkten i gudstjänsten försköts från mässoffret till predikan. Det medförde att predikstolar började byggas, liksom kyrkbänkar så att åhörarna inte behövde stå under de ofta långa gudstjänsterna. Gårdarna fick fasta bänkplatser. När hela församlingen, till skillnad från under medeltiden, mottog vinet vid nattvarlden, måste församlingarna skaffa större nattvardskalkar.

Bibeln utgavs på svenska 1541. De medeltida själamässorna som sjöngs för de dödas frälsning försvann. Detta gällde även helgonkulten liksom vallfartsplatser och krucifix utmed vägarna och på kyrkogårdarna. Dessa förändringar kunde leda till motstånd mot prästerna bland sockenmännen. Bilder och målningar i kyrkorna fick däremot i stor utsträckning vara kvar efter reformationen.

Genom att prästerna kunde gifta sig efter reformationen växte stora prästsläkter fram efter hand. Inom den nya prästgårdskulturen kom prästfrun att inta en central roll i

kontakterna med församlingsborna. Hon kunde ha hand om sockenapoteket i prästgården. Under stormaktstiden på 1600-talet blev prästerna viktiga kontrollanter för överheten på landsbygden. De skulle föra mantalslängder men även läsa upp överhetens förordningar vid gudstjänsterna på söndagarna. Genom riksdagsordningen 1617 blev prästerskapet ett eget stånd i riksdagen, och det bestod fram till ståndsupplösningen vid riksdagen 1866.

Prästerna fick efter reformationen ansvar för församlingsbornas undervisning på ett helt annat sätt än tidigare. De skulle varje vecka hålla en katekesutläggning. Kontroll av kunskaper i katekesen skedde vid de årliga husförhören. De blev obligatoriska genom kyrkolagen 1686 och denna bestämmelse gällde fram till 1888.

Under 1700-talet växte det fram pietistiska väckelserörelser som framhöll individens personliga omvändelse. I dessa rörelser var lekmän men även en hel del präster engagerade. Inom prästeståndet fanns dock motstånd. Pietisterna ansågs hota enigheten inom religionen. År 1726 infördes konventikelplakatet som förbjöd andliga sammankomster i hemmen. Denna bestämmelse varade fram till 1858, när 1800-talets väckelserörelser hade börjat göra sig gällande.

Under 1700-talet tilltog också förnuftstron genom upplysningen. Den teologiska inriktningen benämndes neologi. Etiken blev viktig. Frågan om individers samvetsfrihet var grundläggande till skillnad från det kyrkliga tvång i fråga om gudstjänstbesök och nattvardsfirande som rått tidigare. Indragning av helgdagar diskuterades livligt och vid riksdagen 1772 avskaffades ett tjugotal helgdagar. Under 1800-talet uppstod nya väckelserörelser varav en del stannade inom kyrkan medan andra blev frikyrkor under 1800-talets senare del. Den tidigare neologin förkastades. Frågan om den personliga omvändelsen blev på nytt viktig så som hos 1700talets pietister. Den schartauanska väckelsen i västra Sverige stannade liksom Evangeliska Fosterlandsstiftelsen kvar inom kyrkan. Vid riksdagen 1862–1863 fattades beslut om inrättande av ett kyrkomöte för hela landet. Det skulle bestå av lika många präster som lekmän.

1910 skildes jordbruket från prästgårdarna. Alla prästgårdsjordar skulle arrenderas ut. Prästlönen kom enbart att utgå i pengar. Fram till 1988 var prästerna skyldiga att bo i prästgårdarna som tjänsteboställen för att vara nära till hands i församlingarna. De hade hand om folkbokföringen fram till 1991, när denna togs över av Skatteverket.

Teologiskt sett gjorde den historiskt kritiska liberalteologin sitt intåg vid 1900talets början. Ungkyrkorörelsen växte fram som en väckelserörelse vid denna tid och framhöll folkkyrkotanken till skillnad från frikyrkors betoning av församlingar bestående av de troende. Ett annat utmärkande drag under 1900-talet var ekumeniken. Den förste portalfiguren blev ärkebiskop Nathan Söderblom, som sammankallade det stora världskyrkomötet i Stockholm 1925. En religionsfrihetslag genomfördes 1951 varvid alla medborgare för första gången fick rätten att ställa sig utanför alla trossamfund. Frågan om kvinnliga präster var ett livligt debattämne i mitten av 1900-talet, och det ledde så småningom fram till att den första prästvigningen av kvinnor ägde rum 1960.

Wetterbergs bok är rikt illustrerad med färgbilder från kyrkans tusenåriga historia i Sverige. Den är dessutom försedd med omfattande sak-, person- och bildregister samt en fyllig ordlista.

Genom denna kulturhistoriska bok får läsaren en ingående bild av den utveckling, de diskussioner och de förändringar som skett inom kyrkans värld under den senaste

tusenårsperioden. Det gäller prästernas villkor särskilt med avseende på relationerna till den kyrkliga och världsliga överheten. Att anlägga långa historiska linjer kräver mycket kunskap och analysförmåga och ger samtidigt viktiga perspektiv på vår nutida tillvaro. Läs gärna denna innehållsrika bok.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

11 Johan Herbertsson Rig 2016 nr 4 s 229-230

Johan Herbertsson: Rättegångsgudstjänsten i Sverige. Reglering och förändring 1684–1989. Universus Academic Press, Malmö 2016. 254 s. ISBN 978-91-87439-30-8.

Johan Herbertsson har framlagt en doktorsavhandling i kyrkohistoria vid Lunds universitet. Temat är tingspredikans eller med en senare benämning rättegångsgudstjänstens historia i Sverige. Tingspredikans uppkomst dateras till en förordning i ett kungligt brev som Karl XI utfärdade 1684 för Västmanland och 1685 för hela Sverige inklusive Finland. Gudstjänsterna som skulle hållas, skulle äga rum i sockenkyrkor som låg i närheten av tingsplatser. Tingspredikan blev definitivt reglerad i 1686 års kyrkolag. Detta var under det teokratiska enväldets tid då kungen agerade på gudomligt uppdrag. Detta klargjordes i den lutherska hustavlan, som innehåller en hierarkisk indelning av överhet och undersåtar. Även 1734 års lag föreskrev tingspredikan i rättegångsbalken. Förordningen om tingspredikan upphävdes först 1989. Därför sätter författaren avhandlingens främre gräns vid detta år. I praxis har dock rättegångsgudstjänster fortsatt in på 2000-talet. År 2002 förekom de vid 87,5 % av landets domstolar, men 2009 hade siffran sjunkit till 50,8%.

Avhandlingens syfte är att undersöka introduktionen av denna gudstjänstform, vad som motiverade den och hur den utformades liturgiskt fram till 1989. Källorna i avhandlingen, som huvudsakligen är tryckta, utgörs av lagar, förordningar, kyrkohandböcker, psalmböcker och Luthers Lilla katekes med hustavlan. Av otryckt material märks Karl XI:s båda brev och några predikningar från sent 1700-tal och framåt. Dessa kan ge svar på prästernas teologiska förståelse och hur de anknöt till det samtida samhället. Här finns en förändringspotential. Författaren företar en noggrann historisk undersökning av relationerna mellan ting och kyrka alltifrån medeltida landskapslagar och landslagar över reformationen till 1600-talet. Han finner dock inga tidigare belegg för tingspredikan än förordningen i det kungliga brevet 1684. 1693 års kyrkohandbok innehåller omfattande textförslag till tingspredikan med betoning på Gamla testamentet och de apokryfiska böckerna men saknar liturgiskt ritual. Det kom först i 1811 års kyrkohandbok och upphörde i och med 1986 års kyrkohandbok. Mellan 1693 och 1811 rådde det i praxis liturgisk frihet och mångfald. Författaren analyserar innehållet i de böner som finns i kyrkohandböckerna fram till 1942 års handbok. 1695 års psalmbok har förslag på fjorton psalmer att användas vid tingspredikan. Sådana psalmer fanns också i de följande psalmböckerna år 1819 och 1937 men upphörde i och med 1986 års psalmbok.

Det kungliga brevet 1684 anger att syftet med tingspredikan avser allmogens uppträdande vid ting och att detta hör samman med gudsrelationen och evigheten. Det själavårdande syftet i teokratisk anda är uppenbart. Kungen hade ansvar inte bara för allmogens timliga välgång utan även för dess eviga väl. Då gällde det att den inte var vårdlös med vittnesmål eller edsavläggelse. Det var viktigt att undvika att begå mened inför

domstol och därmed riskera en salig evighet. I det följande kungliga brevet 1685 tillkom tanken på framgång och välsignelse för tinget. Detta inskräpades i 1686 års kyrkolag.

I det sista huvudkapitlet analyserar författaren innehållet i tre rättegångspredikningar. De hölls av Henric Schartau 1794 och 1824 i Lund, av den schartauinfluerade prästen Johan Henrik Hägglund 1889 i Malmö och av biskop Bo Giertz 1964 i Göteborg. Författaren vill belysa predikanernas teologiska helhetsförståelse och i vilken grad de anknyt till sin samtid. Gemensamt för alla tre är att de är påverkade av pietismen och i linje därmed har valt nytestamentliga bibelord hämtade ur Paulus brev. Schartau och Giertz är mest lika varandra genom betoningen av att rättens grund finns i den naturliga lagen oberoende av Bibeln. Hägglund däremot är strikt bunden vid Bibelns bokstav och en teokratisk uppfattning av överheten som strider mot tidsandan vid 1800-talets slut.

I slutet av avhandlingen har författaren låtit trycka ett stort antal bilagor (s. 169–240, tillsammans 72 sidor). Läsaren kan alltså själv ta del av en stor del av det källmaterial som författaren använder sig av. Bilaga 1 avser utdrag ur kyrkohandböcker från 1693 till 1942. Bilaga 2 återger de tre analyserade tingspredikningarna av Schartau, Hägglund och Giertz. Bilaga 3 innehåller utdrag ur tre psalmböcker från 1695

till 1937.

Författarens språk är lättillgängligt. Framställningen är pedagogisk med en tendens till övertydlighet i form av väl många upprepningar. Denna avhandling som är systematiskt genomförd bör intressera en kyrkohistoriskt, liturgihistoriskt och rättshistoriskt inriktad läsekrets.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

12 Yvonne Maria Werner Rig 2015 nr 1 s 54-55

Yvonne Maria Werner: Katolsk manlighet. Det antimoderna alternativet – katolska missionärer och lekmän i Skandinavien. Makadam förlag, Göteborg & Stockholm 2014. 348 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7061-148-3.

Lundahistorikern Yvonne Maria Werner har bedrivit ingående forskningar om katolicismens sentida historia i ett protestantiskt dominerat Norden och har lett ett forskningsprojekt med titeln "Kristen manlighet – en modernitetens paradox". Den här recenserade boken är utgiven i samarbete med Centrum för Öresundsstudier, före 2014 benämnt Centrum för Danmarksstudier, vid Lunds universitet och har nummer 33 i dess skriftserie. Den handlar om katolsk manlighet i Skandinavien under tidsperioden 1850-1940 och är ett resultat av det nämnda projektet. Boken fäster huvudvikten vid analys av mansideal och manlighetskonstruktioner, i förhållande till det kvinnliga könet och protestantiska ideal, hos katolska präster och ordensmän. De kom från katolska länder som missionärer till Skandinavien. Författaren har dessutom studerat manliga konvertiter som var infödda nordbor och som kom att verka i Skandinavien. Den katolska missionen möjliggjordes genom en liberalisering av religionslagstiftningen i Skandinavien med början i Danmark genom dess nya grundlag 1849.

Författaren har använt sig av ett rikt källmaterial bestående av rapporter och brev som sänts från missionärerna till de katolska uppdragsgivarna i Tyskland, Frankrike och

Italien och som förvaras i olika arkiv i Sverige, Danmark, Tyskland, Frankrike och Italien. Boken har en solid empirisk grund som är beundransvärd, och materialet kommer rikligt till tals i framställningen. Rikedomen på detaljer är i mesta laget och försvårar för läsaren att behålla den röda tråden som går genom hela boken. Huvuddragen i boken är lättast tillgängliga i den utförliga engelska sammanfattningen (s. 305-312).

Teoretiskt sett hämtar författaren impulser från den franske sociologen Pierre Bourdieus teori om manlig dominans och konkurrens mellan män i offentliga rum samt kvinnors frivilliga underordning. Det katolska prästidealet utgjorde en *habitus clericalis* som innebar en isolering från det omgivande samhället och en syn på celibatet som en högre värderad livsform jämfört med äktenskapet, vilket var främmande i det protestantiska Skandinavien. Författaren hämtar också inspiration från tankegångar hos den australiensiske mansforskaren R. W. Connells teori om hegemonisk manlighet. Diskursperspektiv blir framträdande i analyserna av normer och värderingar. Ett kulturmötesperspektiv gör sig gällande i relationerna mellan nordiskt och utländskt, katolskt och protestantiskt samt mellan religiöst och sekulärt, och hur detta knyts till det manliga respektive kvinnliga. Mycket av konflikter och maktkamp, där också kvinnliga ordensmedlemmar var involverade, kommer fram i brev och rapporter från missionärerna. Känslomässiga uttryck gör sig gällande i form av problem med att akklimatisera sig fysiskt i det kalla nordiska klimatet. Socialt sett blir ensamhet och hemlängtan också synliga. Författaren vill i detta sammanhang ge ett bidrag till den historiska känsloforskningen som blivit alltmer framträdande på ett internationellt plan under senare år.

Tre manliga ordensgemenskaper undersöks, nämligen barnabitorden grundad på 1530-talet i Italien, vidare jesuitorden med rötter i Tyskland på 1500-talet och återupprättad 1820 samt den franska dominikanorden med början på 1200-talet. Relationerna och maktkampen mellan dessa ordnar tilldrar sig intresse i analysen.

Den italienska barnabitorden kom både till Stockholm och Christiania 1864. En hel rad konvertiter anslöt sig förutom änkedrottningen Josefina som var katolik. Det förekom en positiv relation från brödernas sida till ordenssystrarna som inte var underordnade. Barnabiternas korrespondens utmärks av många och starka känslouttryck. Problem av olika slag medverkade till att barnabiterna lämnade den svenska missionen 1887.

Jesuiterna etablerade sig i Danmark och Sverige på 1870-talet. Den hierarkiska principen och lydningen mot överordnade betonades starkt. I praktiken blev detta svårt att upprätthålla, vilket tydligt framgår av de insända rapporterna. Då behövdes det disciplinära åtgärder som till och med kunde innebära uteslutning. Jesuiterna gjorde sig kända som goda själasörjare och blev uppskattade inte minst inom kvinnoordnarna även om kvinnorna betraktades som underordnade. 1910 avvecklades den jesuitiska missionen i Sverige. I Danmark utvecklades under tidigt 1900-tal antityska stämningar, som riktade sig mot jesuiterna, vilket försvårade deras situation.

Under 1920-talet etablerade sig franska dominikanbröder i Oslo och 1931 kom de även till Stockholm. Snart anlände också kommuniteter av dominikansystrar till de båda huvudstäderna. Dominikanbröderna tjänade som biktfäder för dessa kvinnor och samverkade nära med dem. Dominikanerna ville både bedriva katolsk mission och sprida fransk kultur i Skandinavien som ett redskap i missionens tjänst. Manlighetsideal och fransk nationell identitet hängde nära samman. Dominikanerna hade dock svårt att anpassa sig i det nordiska klimatet och led av olika hälsoproblem, också psykiska besvär.

Det katolska ordenslivet som innebar social och andlig gemenskap etablerades huvudsakligen i större städer i Skandinavien. Sekulärpräster däremot, som inte hade tillgång till ordenslivet utan verkade ensamma, kom att ansvara för mindre församlingar i den skandinaviska provinsen. Flera av dem var nordiska konvertiter som utbildats vid ett prästseminarium Collegium Urbanum i Rom. I sin prästerliga gärning skulle de hålla viss distans till lekmännen vilket bidrog till känslor av isolering och ensamhet i de små församlingarna i diasporan. Som en konsekvens av denna distans får man i de insända rapporterna veta lite om lekmännen men däremot mycket om missionärernas personliga känslor, ofta av negativ art. Ytterligare en påfrestning för sekulärprästerna var den protestantiska omgivningens negativa attityder mot den katolska kyrkan och celibatet. Den positiva hjälp som dessa präster kunde få kom från ordenssystrarna. Dessa var inte underordnade utan i stället förhållandevis jämställda i de små församlingarna, tvärt emot Bourdieus och Connells teorier.

Denna bok ger värdefull kyrkohistorisk kunskap om en sentida mission i Skandinavien som hittills varit ganska okänd. Författaren har kopplat den på ett intressant sätt till synen på manligt och kvinnligt. Genusforskningen får här ett viktigt bidrag till förståelsen av katolsk religiositet som lätt uppfattas som starkt mansdominerad. Författaren ger en klart nyanserad bild i detta avseende.

Anders Gustavsson, Oslo/Henån

3 Folktro

Folktro representeras av en monografi om bohuslänska trolldomsprocesser 1669-1672 (nr 13; en monografi om djävulen i båten (nr 14); en monografi om djävulen i folktron (nr 15)

13 Göran Malmstedt Rig 2018 nr 2-3 s 174-176

Göran Malmstedt: En förtrollad värld. Förmoderna föreställningar och bohuslänska trolldomsprocesser 1669– 1672. Nordic Academic Press. Lund 2018. 237 s. ISBN 978-9188661-18-0.

Historiker och folklorister har i flera sammanhang intresserat sig för 1600-talets trolldomsprocesser som också gått under benämningen häxprocesser. Senast i raden är göteborgshistorikern Göran Malmstedt med boken En förtrollad värld. Författaren koncentrerar sig på de trolldomsprocesser som ägde rum i Bohuslän under åren 1669–1672. Landskapet hade blivit svenskt 1658 och hade förut tillhört Danmark/ Norge. Fortfarande rådde en viss del danska rättsregler i Bohuslän, vilka bland annat tillät tortyr vid trolldomsmål. Andra svenska trolldomsprocesser ägde rum i Dalarna, Norrland och Stockholm vid samma tid 1668–1676, och har undersökts av andra forskare.

De bohuslänska trolldomsprocesserna undersöktes för hundra år sedan, 1918, av kyrkohistorikern Emanuel Linderholm i Uppsala. Här har Malmstedt kunnat hämta viktiga bakgrundsuppgifter gällande processernas förlopp. Han har även nyttjat lokalhistorikern Lars Manfred Svennungssons omfattande källutgåva 1970 med protokoll från de bohuslänska processerna. Författaren har själv gått igenom detaljerade rannsakningsprotokoll

och hovrättsprotokoll som innehåller både frågor och svar. De anklagades namn anges genomgående medan förhørsledarna förblir anonyma. Förutom juristerna i rätten spelade präster också en roll vid rannsakingarna.

I förhörsmetoderna ingick både tortyr och vattenprov. I det senare fallet bands den misstänktes händer och fötter korsvis samman över bröstet innan kroppen kastades i vattnet. Om personen då flöt ansågs det bero på hjälp från djävulen. Enligt allmän kyrklig uppfattning var trolldomskvinnor lierade i en pakt med djävulen och i denna ingick en sammansvärjning mot kristenheten. Det var just bekännelsen av en pakt med djävulen som rätten genom de stränga förhörsmetoderna ville locka eller snarare tvinga fram. Tortyr kunde bestå i att de anklagade förvägrades sömn under en eller flera nätter och i vissa fall fick svälta.

I flera fall utdömde rätten dödsstraff, vilket emellertid krävde ett erkännande från den anklagades sida. Alla domar skickades vidare till hovrätten för ny prövning. I stort sett godtogs de domar som den lägre instansen hade avkunnat. De anklagade och dömda var mestadels kvinnor, men också några män. Totalt avrättades 28 av totalt 63 anklagade (57 kvinnor och 6 män) i Bohuslän. Dessutom avled minst ett tiotal i fängelse eller genom självmord innan dom avkunnats. De anklagade var huvudsakligen medelålders eller äldre personer.

Malmstedts undersökning avviker från Linderholms genom att han fokuserar på den föreställningsvärld som går att utläsa både hos dem som ledde förhören och hos de anklagade. Frågor om synen på magi, drömmar, ordens makt och djävulsföreställningar är viktiga i författarens analys. Skadlig magi benämndes förgöring och var vanlig enligt folklig uppfattning. Det innebar att sjukdom, olyckor eller i vissa fall död drabbade både människor och djur i omgivningen. Däremot omnämndes inte någon djävulspakt i anklagelser som framfördes från lokalsamhället. I de få vittnesmål om djävulen som finns i förhørsprotokollen framkommer att hans makt ansågs vara begränsad jämfört med den rådande kyrkliga uppfattningen. Det stämmer faktiskt med vad som senare framkommit i folkloristiska undersökningar som byggt på insamlat folkminnesmaterial från sent 1800-tal och framåt.

Ett kapitel i boken tar upp frågorna om drömmar och hur de kunde vara kopplade till övernaturliga upplevelser. Flera anklagade har berättat om egna drömmar. Rätten betraktade sådana drömmar som verklighet och som belägg för att kontakter med djävulen förekommit. Detta användes i sin tur som underlag för en dom.

Ett utmärkande drag för de trollkunniga var att de ansågs kunna byta skepnad till olika djur, som katter, hundar och en del fåglar. Korpen, kråkan och skatan har i folklig tradition varit förknippade med trolldom och djävulen. I avkunnade domar anfördes att anklagade bytt skepnad till djur, vilket pekar på att både lokala domstolar och hovrätten trodde på att detta förekommit.

Föreställningar om kraftfulla känslor har också knutits till dem som anklagats för trolldom. Det kunde gälla vrede och avundsjuka som enligt folkliga föreställningar kunde tillskrivas skadlig magisk kraft. Detta ledde till en påtaglig oro och rädsla hos omgivningen, vilket framkommer i vittnesberättelser inför rätten. Att orden tillskrevs magisk kraft märks i vittnesutsagor om att de anklagade uttalat förbannelser. Verbala hot, eller undsägelse med den tidens språkbruk, utgjorde en vanlig föreställning knuten till förgöring som betydde kommande olyckor. Kyrkans hållning var att de verbala hoten hade

en koppling till djävulen, men enligt Malmstedt finns det inte belägg för att detta synsätt fått genomslag i den folkliga föreställningsvärlden.

Botande eller skyddande formler benämndes signelser. Även detta betraktades av kyrkan som trolldom. En del anklagade berättade om att de utfört signelser med särskilda formler där de avslutat med att nämna den gudomliga treenigheten. Detta utgjorde dock inte någon förmildrande omständighet i rättens ögon.

Även materia eller ting ansågs kunna ha förmåga att rymma övernaturlig magisk kraft. Därmed kunde de användas för att utöva trolldom med skadlig magi. Det rörde sig ofta om knyten och påsar kallade trollklutar med varierande innehåll som kyrkogårdsjord, hår och naglar. Rätten trodde på sådana berättelser och kunde anföra belägg för trollklutar som underlag för domslut.

I de anklagades berättelser nämns i flera sammanhang Gud som uppfattades både som den stränge och rättvise domaren och som den allvetande som kunde ge förlåtelse efter döden. Personerna som satt i rätten skulle enligt en del anklagade efter sin död få svara inför Gud för sitt handlande både vid rannsakingarna och på grund av sina domslut.

Slutligen: Malmstedts undersökning är ett bra exempel på hur ny kunskap kan utvinnas genom att en forskare anlägger nya perspektiv, i detta fall föreställningsvärlden, på ett tidigare studerat forskningsfält med därtill hörande källmaterial. Det är inte lätt att nå fram till uppgifter om folklig föreställningsvärld före folkminnesinsamlingarnas tid. Det är lättare att finna belägg för elitens föreställningar hos rättens företrädare och prästerna som uppträdde vid rannsakingarna. Malmstedts viktigaste tes utgörs av den markanta skillnaden mellan folklig uppfattning och elitens syn gällande djävulens inflytande och makt.

Boken är populärvetenskapligt skriven och är samtidigt analytiskt intressant. Hänvisningar till internationell trolldomslitteratur är omfattande. Det kan vara påfrestande för läsaren att ta del av de otäcka förhörsmetoderna. Det verkar ha gällt för rätten att till varje pris försöka tvinga fram ett erkännande från de anklagades sida. Det kan också vara nyttigt för vår tids människor att läsa om den otäcka historien och inte bara om den ljusa och glorifierade. Boken rekommenderas till alla som vill fördjupa sig i ett äldre problematiskt skede i svensk historia. Den utgör även ett bidrag till äldre kvinnohistoria.

Anders Gustavsson, Oslo University/Henån

14 Ebbe Schön Rig 2016 nr 2 s 126

Ebbe Schön: Mat1 801 3., dryck och magi. Carlssons. Stockholm 2016. 227 pp. Ill. Håkan Ljung. ISBN 978 91 733

Den svenske folkloristen Ebbe Schön har ända sedan barndomen i det västsvenska kustlandskapet Bohuslän intresserat sig för och lyssnat till berättelser om folktro i det förindustriella bondesamhället. Han har en stor populärvetenskaplig produktion bakom sig med tonvikt på folkligt berättande, folktro och sägner. Han skriver på ett lättbegripligt och engagerande sätt. Den senaste i raden av publikationer är den här recenserade boken som tar upp frågorna om magi som varit knuten till mat och dryck i äldre tid.

Magi används synonymt med ordet trolldom och defineras som "symboliska handlingar och ord som syftar till att betvinga eller i varje fall starkt påverka övernaturliga krafter eller väsen till utövarens fördel" (s. 14).

Boken bygger i första hand på arkivmaterial som finns i Folkminnessamlingen (folklore collection) vid Nordiska Museet i Stockholm där författaren var föreståndare under sjutton år. Han har även utfört fältstudier rörande äldre folkstro i landskapen Bohuslän och Dalarna, vilka han ägnar särskild uppmärksamhet åt i boken. Rättegångshandlingar från 1600-talets häxprocesser används också i viss utsträckning. Boken är rikt illustrerad med fina teckningar gjorda av Håkan Ljung.

Den första delen av boken behandlar sådan magi som skulle främja god förekomst av mat och dryck. Då gällde det att skörden blev riklig, korna mjölkade bra och att jakt och fiske gav goda fångster. Magin användes även för att avvärja det onda som kunde förstöra tillgången på föda. Det kunde exempelvis ske genom magisk tjuvmjölkning. Vid jakt gällde det att se upp för skogsrädet. På motsvarande sätt hade sjörädet makt över fiskelyckan. Skyddsmedel som kom till användning för att motverka det onda var föremål av järn, eld och kristna symboler, i första hand korset.

Bokens andra del ägnas åt ceremonier vid måltiderna. Särskilt belyses det som skulle ske under årets högtider samt vid barns födelse, bröllop och begravning, både för att främja det goda och motverka det onda.

Schöns framställning av äldre folkstro påminner märkbart om folklivskonstnären Carl Gustaf Bernhardsons (1915-1998) oljemålningar med tillhörande texter från Bohuslänkusten. Bernhardson har genom sina konstverk visualiserat den folkstro som både han och Schön hört berättas om i samma område. Det gäller t. ex. föreställningar om "varnare", "tomtar", "gastar", "havsfolk" m. m. Det som skiljer Bernhardson och Schön åt är att den förre själv trodde på de övernaturliga väsen som han framställde i sina konstverk. Han hade det som inom folkloristiken brukar benämnas "det tredje ögat" (second sight). Även om Schön saknade denna insikt liksom en personlig tro, visar han dock stor respekt för människor i äldre tid som berättade om och trodde på övernaturliga väsen och de konkreta effekterna av magiska handlingar och ord. Det är väsentligt att den folkloristiske forskaren inte ser ned på eller raljerar över människors berättelser och trosföreställningar.

Det kunde ha varit en poäng om Schön, i tillägg till Håkan Ljungs teckningar, hade nyttjat även Bernhardsons konstverk som relevanta illustrationer. Konstnären har t. ex. målat tomtars utseende och klädsel. Dessa målningar stämmer väl överens med den beskrivning av tomtarnas utseende som Schöns informanter har lämnat. Likheterna mellan Schöns och Bernhardsons framställningar avser också hur havsfolket levde med sin boskap på havets botten. För den intresserade läsaren är Bernhardsons målningar tillgängliga på internet under adresserna www.cgbernhardson.se, www.bohuslansmuseum.se/samlingar-och-historia och www.digitaltmuseum.se.

Anders Gustavsson, Oslo University, Norway/Henån, Sweden

15 Ebbe Schön Rig 2020 nr 3-4 s 235-236

Ebbe Schön: Ängel med bockfot. Båtgruppen, Skärhamn 2019. 124 s., ill. ISBN 978-91-88967-03-9.

Folkloristen Ebbe Schön är en flitig populär vetenskaplig författare gällande svensk folk tro och folkligt berättande i äldre tid. Bokförlaget Båtdokumentationsgruppen i Skärhamn har gett ut hans bok Ängel med bockfot som avser folkliga föreställningar och berättelser om djävulen och andra farliga väsen i folktron. Boken är rikt illustrerad med vackra teckningar och målningar av Bengt Arne Runnerström.

Författaren företar långa historiska svep tillbaka till förkristen tid både i Norden och på den europeiska kontinenten. Detta är tänkt att förstärka hans grundtanke om att djävuls tron kom till Sverige först genom kristendomen för omkring tusen år sedan. Kyrkans tro på djävulen som en alltigenom ond osynlig makt skall enligt författarens uppfattning inte ha slagit igenom bland allmogen. Man tänkte inte så mycket på djävulens inverkan efter döden utan i stället på hur han kunde uppenbara sig för människor under jordelivet. Det kunde ske i konkret gestalt så som i form av en skata, en hund eller en katt. Han var inte så hemsk som det framgick i kyrkans förkunnelse, utan människor kunde till och med lura honom eller skrämma bort honom. Denna framställning av folklig uppfattning om djävulen påminner om vad folkloristerna Ulrika Wolf Knuts och Ülo Valk funnit i Finland respektive Estland. Inte heller folktrons väsen som av kyrkan ansågs vara djävulens assistenter, var så farliga som kyrkan ville göra gällande. De kunde vara både goda och onda.

Att djävulen var ett manligt väsen fram kommer tydligt i berättelserna om häxornas möte med honom på Blåkulla under skärtorsdagsnatten. De hade samlag och festade med honom i förskräckliga orgier. Allting skedde bakvänt. Vid dansen vändes rygg mot rygg. Detta kallades för djävulens häxsabbat.

Berättelser om allt detta bakvända och upp och nedvända har framkommit i förhör med inslag av tortyr vid domstolar under häxprocesser på 1600talet. Underlaget för dödsdomar var att kvinnorna hade ingått en pakt med djävulen. Författaren hänvisar bland annat till historikern Göran Malmstedts under sökning En förtrollad värld (recenserad av mig i Rig 2018 s. 174-176, ARV 2018 s. 212-214). Dessutom har Schön använt folklivsuppteckningar som återger sägner som förvaras vid Folkminnessamlingen vid Nordiska museet, där han tidigare var föreståndare.

I folklivsuppteckningarna möter man berättelser om två kvinnliga erotiska väsen, nämligen skogsrået och sjörået. De var vackra på framsidan men ville inte visa sin ihåliga bak sida med svans. Under 1600 och 1700talen förekom domstolsprocesser där män anklagades för att ha haft samröre inklusive samlag med sådana kvinnliga väsen. De kunde till och med dömas till döden. Här hänvisar författaren till Mikael Hälls doktorsavhandling Skogsrået, näcken och djävulen, 2013. Ett annat farligt väsen var näcken som på ett förföriskt sätt locka de med sin spelmansmusik. Han ville narra till sig människor ned i djupet under vattnet.

I äldre tid kunde trollkunniga personer skriva kontrakt med djävulen. En del sådana kontrakt, kallade svartkonstböcker, har blivit bevarade till eftervärlden. Uppgifter om sådant material finns också i rättegångsprocesser från 1700talet. Enligt folktron hade vissa präster särskild förmåga att bekämpa djävulen. Det gällde speciellt om de fått sin

prästupbildning i Wittenberg i Tyskland, där det skall ha funnits en svartkonstskola. Guds ord var ett av de bästa hjälpmedlen mot det onda. Norska varianter av svartkonstböcker har studerats av folkloristen Ane Ohrvik, *Medicine, Magic and Art in Early Modern Norway*, 2018.

Slutkapitlet i Schöns bok tar upp det som sociologen och filosofen Max Weber kallade "avförtrollning". I samband med ökad folkupplysning grundad på teknisk utveckling och nya framgångar inom naturvetenskapen avtog och senare försvann tilltron till äldre tiders folktroföreställningar. En motreaktion skulle enligt Schön kunna vara vår tids dragning till ockulta fenomen, som han dock inte studerar. Han nämner inte heller satanistiska fenomen i vår tid. Däremot tar han upp det som han kallar "förgullning" av äldre tiders folktroväsen när deras tidigare farlighet har försvunnit. Skogsrådet skapar enbart njutning och glädje. Näckens musik lockar inte längre ned åhöraren i det djupa vattnet. I äldre folk tro hade man på ett liknande sätt både respekt och rädsla för tomten, innan denna bild under 1900-talet övergick till att bli enbart positiv med tonvikt på barnen. Här kan även nämnas omdefinieringen av benämningen häxa som inte längre behöver vara något skrämmande.

Till slut: Ebbe Schön är en god berättare. Han bygger på en vetenskaplig grund och lockar hela tiden läsaren att följa med i texten. Han levandegör framställningen genom att återge flera egna minnen från uppväxten i en stenhuggarbygd i Bohuslän. Även en bok om djävulen kan vara lätt att läsa eller som boktiteln lyder Ängel med bockfot, utan att författaren diskuterar den valda termen. Den måste rimligen hänsyfta på en biblisk och kristen föreställning om djävulen som en från Gud avfallen ängel.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

4 Folkligt berättande

Folkligt berättande representeras av en historisk framställning om sägenberättande från medeltiden till nutid (nr 16)

16 Helge Gerndt Svenska landsmål och Svenskt folkliv 2020 s 241-243

Helge Gerndt, Sagen – Fakt, Fiktion oder Fake? Eine kurze Reise durch zweifelhafte Geschichten vom Mittelalter bis heute. Münster–New York 2020. 244 s. ISBN 978-38309-4200-9.

Professor Helge Gerndt (född 1939) har mestadels i München varit verksam som etnolog sedan 1960-talet. Sägenundersökningar har varit ett framträdande drag i hans forskning. Det började med avhandlingen 1966 om sägengestalter ute på haven, nämligen den flygande holländaren och Klabautermann. I den här recenserade boken har han sammanställt och vidareutvecklat mycket av denna forskning som pågått i över femtio år. Kapitel 2 (s. 17–31) tar upp frågan om den flygande holländaren som befinner sig på ett spökskepp. De äldsta beläggen kommer från slutet av 1700-talet. Kapitel 8 (s. 123–

138) behandlar Klaubatermann som i länderna runt Östersjön har utgjort en skyddsande på skepp. Detta övernaturliga väsen omtalas först vid början av 1800-talet.

Utgångspunkten för författaren är att visa på hur sägner befinner sig i ett gränsland mellan fakta och fiktion och mellan sanning och tvivel. Diskussioner om innebörden hos ordet verklighet blir viktiga. Anknytningen till en påstådd verklighet och till en lokal ort skiljer sägner från sagan som är en estetisk produkt. Därtill finns det också sägner med övernaturliga inslag som t.ex. kan berätta om gestalter i himmel eller helvete eller naturandar.

Över tid har sägner förts vidare genom traderingsprocesser som inneburit förändringar av det ursprungliga innehållet. På så vis kan sägner spegla sin egen tid men inte förklara sanningshalten i en lång förhistoria. Sägner om hertig Henrik Lejonet (1129–1195), som författaren tidigare specialstuderat, finns belagda redan i medeltida handskrifter, den äldsta från 1180. Från 1500-talet och fram till 1800-talet utgavs denna sägen i nya versioner på flygblad. På 1800-talet harmonierade berättelserna med samtida hjältediktning och romantikens synsätt gällande folksjälen.

Rent allmänt blev föreställningen om den nationella enheten framträdande vid tolkningen av folksägner på 1800-talet. På 1900-talet avlöstes detta av intresset för det regionala och hembygden (Heimat). Då kunde även nationalsocialismen använda sig av folksägner. Detta visar på betydelsen av att forskning sker om sägnernas kontext. Någon bestämd sanning eller verklighet går inte att uppnå.

Författaren gör en grundlig ämneshistorisk genomgång av hur sägner betraktats, samlats in och utforskats från medeltiden och fram till våra dagar. Den stora insamlingen av skriftligt nedtecknade folksägner startade vid 1800-talets början genom bröderna Jakob (1785–1863) och Wilhelm (1786–1859) Grimm. För dem gällde det att ge ut ett så fylldt material som möjligt. Räddningstanken vid insamlingen av sägner var framträdande. Bröderna Grimm gav 1816 och 1818 ut *Deutsche Sagen*. Publicering av sägenmaterial har i Tyskland varit mer omfattande än forskning om sägner. Före 1800-talet finns det endast skriftliga källor att tillgå, medan muntlig tradition inte har lämnat några spår efter sig förrän folkminnesinsamlingar kom igång mot slutet av 1800-talet.

Författaren nöjer sig inte med att studera sägner från äldre tid utan undersöker också sägner från 1900-talet och in på 2000-talet. Han använder tidningsmaterial som en central källa. I Tyskland uppstod på 1930-talet begreppet tidningssägen. En sådan sentida sägen avser berättelsen om den flygande kon som figurerade i tyska tidningar i slutet av 1990-talet. Här blir underhållningsvärdet i form av fiktion framträdande och inte frågan om sant eller falskt. Övernaturliga väsen som fanns i en del äldre sägner har försvunnit i moderna sägner. Sedan 1970-talet har lokalorienterade sägner även kommit till användning inom turistindustrin. Författaren tar också upp frågan om fake news i moderna sägner som publiceras i tidningar. Då är inte underhållningsvärdet i centrum utan påstådda fakta som avser att förvirra och skrämja. Inget tvivel skall råda. Ett exempel är 50 artiklar i *Süddeutsche Zeitung* mellan den 6 oktober och 6 november 2001 om brev i USA som innehöll mjältbrandsbakterier och ledde till människors död. Flera tecknade bilder kompletterade texterna. En bildvariant illustrerade hur döden kom med posten i brevlådan och hur brevbäraren uppträdde med munskydd och handskar. Utmärkande drag för moderna sägner är att de sprids snabbt och även globalt med hjälp av sociala medier men också att de är mer kortlivade eller flyktiga än vad som gällde sägner i äldre tid. Sammanfattningsvis är Gerndts undersökning mycket djupgående

med redovisning av materialsamlingar över lång tid, tidigare utförd forskning och hela tiden egna reflexioner. Författaren för ingående diskussioner om svårdefinierade folkloristiska begrepp som sägen, saga, berättelse, narrativ, verklighet, sanning, fake news etc. Boken utgör ett standardverk för kommande sägenforskning.

Anders Gustavsson

5 Kulturmöten

Kulturmöten representeras av en monografi om svenska missionärers kulturmöten i Fristaten Kongo 1885-1908 (nr 17)

17 Pia Lundqvist Rig 2020 nr 1 s 54-56

Pia Lundqvist: Ett motsägelsefullt möte. Svenska missionärer och bakongo i Fristaten Kongo. Nordic Academic Press, Lund 2018. 330 s., ill. ISBN 978-91-88661-46-3.

Historikern Pia Lundqvist vid Göteborgs universitet har undersökt svenska missionärer utsända av Svenska Missionsförbundet, som verkade i Fristaten Kongo, som existerade från 1885 till 1908. Denna stat ägdes personligen av kung Leopold II i Belgien och gjorde sig känd för ett skräckvälde med grova övergrepp mot lokalbefolkningen fram till 1908 när den övergick till belgiska staten. Det gällde för Fristaten Kongo att få ut maximal ekonomisk vinst särskilt genom export av rågummi. En del svenskar tjänstgjorde inom denna stat som officerare, sjömän och kolonialtjänstemän. Missionärerna fick viss kontakt med dem. Totalt sände Svenska Missionsförbundet ut 124 Kongomissionärer från 1881 till 1908. Av dem var 59 män och 65 kvinnor. Lundqvist fäster huvudvikten vid kulturmötet mellan missionärerna och befolkningsgruppen bakongo som talade språket kikongo. Missionärernas förhållande till staten beaktas också.

Huvudmaterialet i boken utgörs av utförliga dagböcker som förts av fyra missionärer, två kvinnor och två män. Därtill kommer brevväxling med hemlandet Sverige. Författaren låter läsaren utförligt ta del av detta biografiska och mikrohistoriska material. Dagböckerna innehåller både glädjeämnen och problematiska situationer. Författarna rapporterar såväl om vad som händer omkring dem som deras känsloupplevelser inför det som sker. Läsaren får en god bild av livet på missionsstationerna i form av undervisning, sjukvård med mera. Flera missionärer översatte delar av Bibeln till det inhemska språket.

Missionärerna kom från enkla hemförhållanden, ofta småbrukarhushåll, i olika delar av Sverige och hade i förväg fått en kort utbildning på en missionskola. En mindre andel av kvinnorna var lärarinnor, sjuksköterskor eller barnmorskor. Flera av männen hade erfarenhet av olika hantverksyrken såsom snickeri och mureri. Dessa praktiska erfarenheter kom väl till pass på missionsstationerna. Missionärerna var unga, vanligtvis mellan 25 och 30 år, när de åkte ut och var då mestadels ogifta. Det gällde både kvinnor och män. Om de överlevde kunde det senare bli så att de gifte sig med en missionärskollega. Väl på plats behövde missionärerna anlita inhemska bärare som tjänare för att ta sig fram mellan olika områden och missionsstationer.

En universalistisk tanke om en enda mänsklighet drev missionärerna att åka ut för att missionera. De kände sig personligen kallade av Gud. En apokalyptisk uppfattning var också framträdande i betydelsen att Kristi återkomst ansågs vara nära förestående. Då var det angeläget att omgående satsa på mission bland Afrikas folk. Samtidigt avvek missionärernas individualistiska människosyn från det kongolesiska samhällets kollektivistiska prägel där byn, släkten och familjen stod i centrum. En stor utmaning i Afrika var de olika febersjukdomarna såsom malaria, dysenteri och sömnsjuka. Under en stor del av tiden hade missionärerna feber. Deras tid på missionsfältet blev aldrig långvarig eftersom den mycket ofta slutade med att de avled i någon tropisk sjukdom. Av Svenska Missionsförbundets 124 missionärer i Kongo fram till 1908 dog 51 på plats. Den vita hudfärgen kunde ställa till problem genom att afrikanerna blev rädda, de trodde ibland att de vita utövade trolldom eller att de var döda som uppstått och då blivit vita. De vita ansågs även kunna "äta folk", vilket innebar att de kunde orsaka död bland de infödda. Afrikaner var vidare rädda för vita människor eftersom många av de statliga tjänstemän som de mötte var hänsynslösa soldater.

I bokens senare del presenteras de fyra dagboksskrivarna i var sitt kapitel. Först ut är Johan Nilsson, född 1858, som reste ut till Kongo 1886 efter tre års studier på missionskolan i Kristinehamn. Den första dagboken påbörjades 1886 och inleddes med en lång tillbakablick på författarens svåra barndom och ungdomstid. Föräldrarna var fattiga och dog tidigt. Sonen Johan fick flytta mellan olika hem. I Kongo fick han ansvar för skolan på missionsstationen Mukimbungu. Dagboken ger goda inblickar i hans skiftande sinnesstämningar och känsla av ensamhet. 1887 flyttade han till den nystartade missionsstationen Kibunzi. Han återvände en gång till Sverige, men avled redan 1890 i ett feberanfall 32 år gammal och begravdes i Mukimbungu.

Den andra dagboken som Lundqvist fördjupat sig i skrevs av Mina Svensson. Hon var en av Svenska Missionsförbundets tre första kvinnliga missionärer som blev utsända 1888. De skulle missionera bland Kongos kvinnor. Mina som var 27 år vid ankomsten fick arbeta två år i Kongo innan hon avled i malaria 1890. Hon hade liksom Johan Nilsson bott i fosterhem sedan hennes mor dog när hon var två år. I Kongo ägnade hon sig åt sjukvård och undervisning, men även åt översättningar. Dagboken ger inblickar i hennes skiftande känslolägen.

Den tredje specialstudien avser Selma Lamans anteckningar som bär titeln *Levnads-
teckningar*. Hon var född på en bondgård i Östergötland 1862 och kom att tillbringa nitton år i Kongo från 1891 till 1919. Hon gifte sig 1893 med missionären, språkforskaren och etnografen Karl Edvard Laman. Han översatte hela Bibeln till kikongo. Selma lämnar ingående skildringar av sjukdomar och död bland missionärskollegor som hon kom i kontakt med. År 1899 avled inte mindre än sju av de svenska missionärerna. Förutom i malaria var det sömnsjuka, som får en utförlig beskrivning i anteckningarna. Även det koloniala våldet blir synligt i många noteringar. Däremot är Selma i motsats till Johan och Mina sparsam med att uttala sig om sina egna känslor med anledning av vad hon upplevde.

Den fjärde dagbokssamlingen skrevs av Ivar Johansson som var född 1868 i en småbrukarfamilj i Värmland. Han kom till missionsstationen Kibunzi i Kongo 1896 efter att ha studerat tre år på missionsskolan i Stockholm. I Kibunzi, som existerat i tio år, fanns ett nittiototal afrikanska medlemmar och en sjukstuga som tog emot många patienter varje dag. Disciplinen inom församlingen var sträng. Det förekom många uteslutningar som

grundade sig på äktenskapsbrott och palmvinsdrickande bland afrikanerna. Ivar var också med om att bygga upp en ny missionsstation i Kikenge. Han arbetade med byggnation, sjukvård och undervisning innan han avled 1899 i malaria 31år gammal. Ivar skildrar liksom Selma också det koloniala våldet i form av straffexpeditioner, plundringar och tvångsarbeten för staten. Samtidigt hade han flera kontakter med den svenske underlöjtnanten Per Glimstedt. Lundqvist menar att detta visar på en ambivalens hos missionärerna i förhållande till den koloniala makten. Det gällde att gå en balansgång för att inte i onödan stöta sig vare sig med den föraktade statsmakten eller den underkuvade inhemska befolkningen.

Lundqvist har utfört en grundlig empirisk undersökning. Hon sätter in dagboksberättelserna i sin samhällliga kontext både i Sverige och i Kongo. Egentligen kunde de fyra fallstudierna ha publicerats i bokens första del och sedan analyserats i bokens andra del, i stället för tvärtom. Många olika svårigheter för dagboksskrivarna genomsyrar dessa berättelser. Det gäller både en problematisk uppväxt i Sverige och påtagliga svårigheter i Kongo, som avsåg både de dödliga febersjukdomarna och kulturmötet med den afrikanska befolkningen, som blev svårare än missionärerna hade förväntat sig. Det fanns många fördomar mot vita människor. Samtidigt uppstod också vänskapsrelationer med en del afrikaner.

Boken utgör ett viktigt bidrag till forskningen om dagböcker i äldre tid och om ett tidigt kulturmöte mellan svenskar och afrikaner, trots att Sverige inte var en kolonialmakt.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

6 Kulturarv

Kulturarv representeras av en doktorsavhandling om hur medeltiden materialiseras genom minnesplatser i det maritima Bohuslän (nr 18) och en doktorsavhandling om norska skolhus som kulturminnen (nr 19)

18 Henrik Alexandersson Rig 2021 nr 2 s 108-110

Henrik Alexandersson: Medeltiden materialiserad – om etablerandet, aktiverandet och bevarandet av minnesplatser i Ranrike. Göteborgs Universitet, Göteborg 2021. 301 s., ill. Diss. ISBN 978-91-85245-82-6.

Arkeologen Henrik Alexandersson har publicerat en doktorsavhandling vid Göteborgs universitet med fokus på materiell kultur under medeltiden. Undersökningsområdet utgör Ranrike, som är det medeltida namnet på norra Bohuslän. Ett centralt begrepp i avhandlingen är skapandet av minnesplatser i det maritima område som Bohuslän utgör. Medeltida kyrkor, även sådan som nu är försvunna, liksom kyrkliga inventarier intar en central plats i undersökningen. Kyrkornas ursprungliga placering är relaterade till vattenvägar ut mot havet. Föremål som är bevarade kan ha cirkulerat mellan olika kyrkliga platser och deras betydelseinnehåll kan ha förändrats genom århundradena fram till vår egen tid. Kyrkliga föremål som var en del i medeltida kyrkliga ritualer, har fått en annan innebörd efter reformationen. Ett nytt intresse för medeltiden, som växt fram under

senare tid, har mer fokuserat på konsthistoriska aspekter och restaureringsaspekter än på kyrkliga funktioner. Författaren noterar: "Ett tidigare sakralt föremål kan etiketteras som konstföremål, kulturhistoriskt objekt eller arkeologisk artefakt" (s. 262).

Fastän författaren är arkeolog, har han inte gjort några utgrävningar. Han har i stället koncentrerat sig på fältundersökningar och inventeringar ovan jord av bevarade kyrkplatser och inventarier. Här har etnologen Johan Petterssons medeltidsarkeologiska fältstudier på 1950-talet och framåt utmed den bohuslänska kusten varit en förebild. Skriftligt material från olika arkiv är också framträdande i undersökningen. Författaren skriver: "Genom arkivens uppgifter finns det möjlighet att avtäcka förlorad kunskap om den materiella kulturen, följa föremålets färdvägar, aktiveringar och avaktiveringar. Sådana genomgångar gör det även möjligt att avtäcka kunskap om föremål som inte längre finns bevarade" (s. 193).

Bland författarens skriftliga material märks ortnamnsundersökningar, kyrkoinventeringar och biskopsvisitationer med tillhörande rapporter vid flera tidpunkter i samma kyrka ända från medeltiden. Rapporter från fornminnesinsamlare i äldre tid är också viktiga. Här kan nämnas Linnélärjungen Pehr Kalms bohuslänska resa 1742 och prästen Johan Oedmans bohuslänsbeskrivning 1746. Prästen och fornsakssamlaren Axel Emanuel Holmberg gav ut bokverket Bohusläns historia och beskrifning i tre delar 1842–1845. Ett rikt minnesmaterial bestående av berättelser och sägner finns i folklivsarkiv. Detta material får tolkas som lokala föreställningar som kan ha traderats över lång tid, men det kan inte användas som sanningskällor om medeltiden. På grund av ett tunt källäge om medeltiden kan sanning inte vara ledord för författaren utan snarare sannolikhet. Han framhåller ofta hur svårt det är att dra säkra slutsatser. I flera sammanhang gör han antaganden om en föreställd medeltida verklighet. En viktig frågeställning är hur föreställningar om medeltiden med utgångspunkt i föremål har aktiverats vid olika tidpunkter efter medeltiden. Man skulle kunna säga att diskursen om medeltiden är viktig att lyfta fram samtidigt som den är föränderlig över tid. Författaren har avstått från att relatera till aktuell forskningsdiskussion om kulturarv och historiebruk.

Teoretiskt sett spelar den franske mentalitetshistorikern Pierre Noras tankar om omvandlingen av minnesmiljöer till minnesplatser en viktig roll i undersökningen. När minnesmiljöerna försvinner skapas minnesplatser. Dessa behöver inte enbart vara materiella i form av en topografisk plats i landskapet utan kan även vara symboliska och/eller funktionella. Även arkeologen Laurent Oliviers arbeten utgör en förebild för författaren. Arkeologers uppgift är att studera rester av materiell kultur i förgången tid som finns kvar i vår egen tid.

Avhandlingen består av sju kapitel. Omkring hälften av texten (s. 105–236) utgörs av tre fallstudier där författaren har utfört specialundersökningar. Det rör sig om Kville härad skärgårdsbygd, Sotenäs härad slätt- och fjordbygd och Bullarens härad inlandsbygd med ett sjösystem Bullarensjöarna som är tre mil långt. Till slut gör författaren en specialstudie gällande jubileumsutställningen om västsvensk äldre kyrklig konst i Göteborg 1923.

Kville härad består av socknarna Kville, Svenneby och Bottna. De två senare har kvar medeltidskyrkor men inte Kville. I ytterkärgården skall enligt lokal muntlig tradition ha funnits en nu försvunnen kyrka på Storö. En stensättning med en speciell sten är synlig, i folklig mun kallad altaret utan att det går att belägga att det funnits någon kyrklig funktion knuten till denna plats. Även ortnamn i Kville härad är kopplade till kyrkor,

altare och predikstolar utan att det går att påvisa någon tidigare kyrklig verksamhet på platsen. Det gäller bland annat namnet Korsö kyrka i den yttre skärgården. Här kan även nämnas att folklivsmålaren Carl Gustaf Bernhardson (1915–98) har målat ett "utskärskapell", som enligt muntlig tradition skall ha funnits utanför ön Skaftö i Bohuslän.

I Svenneby gamla kyrka finns en medeltida täljstensdopfunten, en ljuskrona och fyra medeltida skulpturer. I Kville nya kyrka som uppfördes 1864–65, är bara två medeltida föremål bevarade i form av ett krucifix och en kyrkklocka. Bottna medeltidskyrka är ombyggd flera gånger och saknar medeltida föremål. Författaren tänker sig att sådana föremål kan ha flyttats mellan kyrkorna. Det skulle kunna förklara att Svenneby kyrka har ett flertal medeltida föremål till skillnad från grannkyrkorna i samma härad.

I Sotenäs härad fanns medeltidskyrkor i Bärfendal, Askum, Tossene och Åby. Bärfendals medeltidskyrka längst in i den långa Åbyfjorden är den enda som fortfarande finns kvar. Mest känt är processionskrucifixet, som 1864 förvärvades till Historiska museet i Stockholm. Författaren noterar att under 1800-talet, när äldre kyrkor revs och nya större kyrkor byggdes, bland annat i Kville, överfördes många medeltida föremål till större museer. Flera av dessa föremål finns kvar där medan andra lämnats tillbaka i original eller väl så ofta som kopior till ursprungskyrkorna under 1900-talet. En medeltida dopfunten av kalksten och ett krucifix från Tossene medeltidskyrka kom till Göteborgs museum på 1860-talet. Dopfunten blev utställd vid Svenska fornminnesföreningens möte i Göteborg 1875.

I Bullarens härad finns Naverstads medeltidskyrka och under medeltiden även Mo kyrka, vilkens belägenhet numera är okänd, även om en plats omtalas i den lokala muntliga traditionen. I den nuvarande kyrkan, som skall ha uppförts 1664, finns en medeltida manshög träfigur som föreställer ärkeängeln Mikael. Den har gått under det folkliga namnet Mickel i Mo. En rik muntlig tradition har funnits om denna figur. Barn som inte skötte sig i Bullarebygden hotades under 1800-talet med denne Mickel i Mo. En annan bevarad träfigur, som är 73 centimeter hög, föreställer Madonnan i Mo. Även i Naverstads kyrka finns en träskulptur föreställande Madonnan med barnet.

Efter genomgången av kyrkorna i de tre utvalda häraderna Kville, Sotenäs och Bullaren har författaren gjort en specialundersökning gällande sex nedlagda medeltidskyrkor som skall ha funnits i Ranrike. Kyrkornas belägenhet kan inte fastställas, och det finns inte några medeltida föremål bevarade. Däremot förekommer det ortnamn och lokal berättartradition. Rambergs kyrka utgörs av en 46 meter lång grotta under ett stenblock mittemot Bottna kyrka.

Vid utställningen i Göteborg 1923, vid stadens trehundraårsjubileum, inlånades medeltida kyrkokonst från kyrkor och till viss del museer. Den största materialkategorin utgjordes av 222 träskulpturer. Bland dem fanns alla medeltida träfigurer från Svenneby gamla kyrka samt Mickel i Mo och Madonnan i Mo. Genom denna utställning blev alla dessa föremål reaktiverade, det vill säga fick ny uppmärksamhet, enligt författaren.

Det har varit en glädje att läsa denna välskrivna och rikt illustrerade avhandling. Författaren har använt sig av ett brett och mångfacetterat källmaterial. Det är lätt att följa hans tankegångar när han resonerar om olika tolkningsmöjligheter och svårigheterna att dra övertygande slutsatser utifrån spridda kvarlevor av medeltida materiell kultur. Boken fyller en viktig kunskapslucka om det medeltida Ranrike, som tidigare varit ett till stor

del försummat forskningsområde alltsedan Bohuslän övergick till Sverige från Danmark/Norge 1658.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

19 Leidulf Myrland RIG 2015 nr 2-3 s 129-131

Leidulf Myrland: Skolehuset som kulturminne. Lokale verdier og nasjonal kulturminneforvaltning. Gothenburg Studies in Conservation 35. University of Gothenburg. Göteborg 2015. 255 pp. Ill. Diss.

Den norske kulturforskaren Leidulf Myrland har varit verksam vid The Norwegian Institute for Cultural Heritage Research (Norsk institutt for kulturminneforskning or NIKU). Han har framlagt en svensk doktorsavhandling vid Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet om norska skolhus som kulturminnen. Grundstommen i avhandlingen utgörs av sex artiklar som författaren tidigare publicerat separat i olika tidskrifter under åren 2006-2014. De utgör var och en ett huvudkapitel. Det rör sig alltså om en sammanläggningsavhandling. Fyra av artiklarna är skrivna på norska och två på engelska. Eftersom de tryckts i oförändrat skick i avhandlingen är författaren medveten om att det finns en del innehållsmässiga överlappningar och upprepningar. Enligt min mening är de alltför många jämfört med om en nyredigering hade skett av texterna. Inlednings- och avslutningskapitlen (p. 21-59 respektive 221-240) är däremot nyskrivna. Boken illustreras med ett rikhaltigt fotomaterial, som författaren till stor del själv producerat.

Efter det att det norska stortinget år 1860 beslutat om upprättandet av fasta skolbyggnader (fastskoleloven) över hela landet kom 4 600 skolhus med huvudsakligen (82%) ett klassrum att byggas i Norge. Inspiration hämtades från reformer som genomförts i USA. Typteckningar för att bygga de nya skolhusen i Norge utkom 1863 med förebild i motsvarande teckningar utgivna i USA 1849. 1886 utgav den norska regeringen nya riktlinjer för byggandet av nya skolhus. De kom att bli normbildande för skolhusens utseende. Dessa skolhus blev använda för skolbarn från första till sjunde klass. Lag om skolplikt i Norge tillkom redan 1827. Före 1860 fanns det enbart ambulerande skolor där lärarna vandrade runt från hem till hem under året (omgangsskoler). Genom införandet av en ny skollag 1959 med nioårig grundskola byggdes nya centralskolor. De äldre skolhusen kom därför ur bruk på 1960-talet. Författaren har undersökt skolhus byggda 1860-1920.

Målet med avhandlingen är att undersöka hur äldre skolhus, som på ett tydligt sätt varit knutna till nationsbyggnad, demokratiutveckling och folkupplysning, har blivit uppfattade, tillvaratagna och skyddade som kulturminnen. Det gäller både frivilliga insatser på lokal nivå och nationellt genom den statliga myndigheten Riksantikvaren (the Directorate for Cultural Heritage). Varför har skolhusen uppmärksamrats så sent och i så liten grad från den statliga kulturminnesförvaltningens sida?

På det teoretiska planet har författaren inspirerats av diskussioner runt diskursanalys. Han menar att det förekommit en hegemonisk kulturarvsdiskurs i Norge. Med Authorized Heritage Discourse (abbr. AHD) avses det som Riksantikvaren (the Directorate for Cultural Heritage) står för. På ett principiellt plan kan frågeställningarna i denna

avhandling jämföras med den bok om tillkomst av kulturminnen som NIKU gav ut 2013 med Grete Swensen som editor. Den recenserades av mig i ARV 2014, pp. 233-235.

Författaren har själv i många år arbetat inom norsk kulturminnesförvaltning och framhåller att han därför inte är "en objektiv, utenforstående betrakter av det felt jeg skal studere" (s. 22). Han har å andra sidan en god "innsideskunnskap" (inifrånkunnskap).

I det första av de sex huvudkapitlen har författaren djupstuderat byggandet av 71 skolhus i tre utvalda landsbygdskommuner i södra Norge. Ansvaret för att bygga de nya skolhusen låg på kommunerna. Information om de äldre skolhusen i Norge finns sedan 2007 på internet adressen www.skolehuset.net som författaren har upprättat och ansvarat för.

I det andra huvudkapitlet undersöker författaren vad som skedde med skolhusen när de inte längre var i bruk. Av de 71 specialundersökta skolhusen är 25 fortfarande i bruk som församlingslokaler. 21 skolhus har blivit bostäder eller fritidshus medan övriga står tomma i dåligt skick eller har blivit rivna. Det var bara vid ett tillfälle 1963 då en av kommunerna övervägde om en viss skola hade ett värde som kulturminne.

Den första lag som skulle skydda minnesvärda byggnader tillkom i Norge 1920. I dag är 3800 byggnader skyddade. Däremot har ytterst få skolbyggnader fått ett sådant skydd. Bland dessa finns inga exempel i landsbygdskommuner där huvuddelen av befolkningen tidigare fick sin bokliga lärdom. Inte heller på lokal nivå betecknas skolhusen ha värde som kulturminnen. Skolundervisningen i äldre tid har med andra ord inte fått någon symbolisk betydelse.

Det tredje huvudkapitlet utgör en komparativ studie av hur skolhus i Norge och Midtvesten i USA tillvaratas och uppfattas som kulturminnen. Skillnaderna visar sig vara påtagliga. Det finns en avsevärt större medvetenhet i USA om nedlagda skolors nationella kulturvärde. Man talar till och med om skolhusen som "a National Icon" (p. 229). I Iowa där författaren bedrev fältarbete var sextio skolhus kulturminnesförklarade mot inget i Norge år 2011. Skolornas sociala roll i det lokala samhället och deras betydelse som symboler för uppbyggnaden av nationen har betonats framför de arkitektoniska aspekterna. Många av skolhusen i Iowa hade blivit skolmuseer. De norska skolhusen har däremot inte satts i samband med uppbyggnaden av den norska nationen som var framträdande under det sena 1800-talet och som ledde fram till upplösningen av unionen med Sverige 1905.

Det fjärde huvudkapitlet bygger på en genomgång av 18 lokala ansökningar från 2002 till 2009 som inlämnats till den statliga Norwegian Heritage Fund, upprättad 2002. Man sökte om ekonomiska medel för att sätta i stånd äldre skolhus. Författaren vill få en bild av hur dessa skolhus uppfattats på lokal nivå och hur de bedömts av the Norwegian Heritage Fund. 7 av de 18 ansökningarna fick anslag. Motiveringarna angavs vara "antiquarian approach, "authenticity" och "heritage values". Det är alltså bara de fysiska aspekterna på byggnaderna som värderas. Däremot nämns inte sociala aspekter, så som skolans betydelse som en undervisningsinstitution, som en lokal mötesplats i nutiden eller som skolmuseer. Detta sker trots att sådana aspekter framhålls i 11 ansökningar. Författaren finner att lokala aspekter väger lätt hos de nationella kulturarvsinstitutionerna. Detta blir för honom ett tydligt exempel på en "hegemonisk kulturarvsdiskus".

Frånvaron av "articulated antiquarian approach" och "authenticity" utgör de främsta motiveringarna till avslag på ansökningarna.

Det femte huvudkapitlet fortsätter diskussionen från det fjärde kapitlet och tar upp frågan om hur de gamla skolhusen uppfattas och tillvaratas av den lokala miljön och inom statlig kulturminnesförvaltning. Författarens kritik riktar sig mot Riksantikvarens alltför snäva kriterier vid bedömning av vad som skall utgöra kulturminnen. De fysiska aspekterna kommer i centrum medan de sociala åsidosätts.

Det sjätte huvudkapitlet bygger på en uppsats publicerad 2014. Den tar fasta på det första äldre skolhus på landsbygden som blev kulturminnesförklarat av Riksantikvaren år 2012. Skolan var byggd 1865/1866 och var i bruk fram till 1955. Författaren analyserar de skriftliga dokumenten i Riksantikvarens arkiv. Han är klart kritisk till att det tagit så lång tid att genomföra bevarandeprocessen. En central motivering för fredningen utgörs av materiella aspekter nämligen frågorna om autenticitet och estetik. Däremot nämns inte skolans roll som utbildningsinstitution från 1800-talet och framåt.

I avslutningskapitlet konkluderar författaren med att det nog är bristen på arkitektoniska och estetiska kvaliteter som ligger bakom det bristande intresset hos den statliga kulturminnesförvaltningen för att värna de äldre skolhusen. Denna förvaltning har mer slagit vakt om det som har med tradition och kontinuitet att göra än med det som representerat förändringar i form av demokratiutveckling och folkupplysning från och med det sena 1800-talet. Skolhusen tillhör den senare kategorin.

En fråga till slut avser hur man skall värdera den utpräglad subjektiva och samhällskritiska forskarrollen som författaren företräder. Han brinner för att de gamla skolhusen skall bli uppvärderade som historiska minnesmonument på grund av den roll som de spelat i den norska samhällsutvecklingen. Gränsen mellan forskning och aktiv kulturpolitik kan i hans fall uppfattas vara snäv. Jag anser dock inte att han har gått över den gräns som krävs för att undersökningen skall utgöra forskning. Det empiriska underlaget är omfattande och väl genomarbetat. Författarens praktiska erfarenheter inom kulturminnesförvaltning har varit till hjälp vid hans analyser. I framtiden får han möjligheter att medverka till att förändra den hittills rådande kulturminnesdiskursen när han efter avhandlingsarbetet har börjat en anställning hos Riksantikvaren vars policy han kritiserat så kraftigt.

Anders Gustavsson, Oslo, Norway/Henån, Sweden

7 Migration

Migration representeras av en doktorsavhandling av svenskt mottagande av norska flyktingar under andra världskriget (nr 20)

20 Lars Hansson Rig 2019 nr 1 s 30-32

Lars Hansson: Vid gränsen. Mottagningen av flyktingar från Norge 1940–1945. Göteborgs universitet. Institutionen för historiska studier. Göteborg 2018. 331 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7833-211-3.

Lars Hansson har lagt fram en doktorsavhandling i historia vid Göteborgs universitet. Temat avser hur svenska myndigheter både centralt och lokalt vid den svensk-norska riksgränsen tog emot flyktingar från Norge under den nazistiska ockupationen av landet 1940–1945. Totalt beräknas omkring 60 000 norska flyktingar ha kommit. Författaren har koncentrerat sig på den södra delen av den 163 mil långa svensk-norska gränsen. Det innebär att studien avser de svenska landskapen Bohuslän, Dalsland och Värmland. Hit kom omkring 60 procent av de norska flyktingarna.

Landsfiskalerna i respektive region hade huvudansvaret för mottagandet av ankommande flyktingar. De hade fått diffusa anvisningar från centralt håll inom Utrikesdepartementet och Socialstyrelsen som skulle tolka utlänningslagen från 1937. Möjlighet till nödfallsvisering för politiska flyktingar infördes den 7 juni 1940 efter den helt oväntade norska flyktingströmmen. Därigenom kunde flyktingarna snabbare föras bort från det skyddsklassade området utmed riksgränsen till ett uppsamlingsläger inne i landet, först i Öreryd i Småland och från 1942 huvudsakligen på herrgården Kjesäter i Södermanland. Där kunde förhören fortsätta med norska funktionärer som arbetade på uppdrag av Norska legationen i Sverige. De ville skilja ut eventuella samarbetsmän till Quislingregimen i Norge.

Ett problem i mottagningslägren avsåg klädlös bland flyktingarna i mottagningslägren, därför upprättades avlusningsstationer på den svenska sidan i närheten av gränsen. Nästa steg i mottagningen blev att uppsamlingslägren skulle slussa ut flyktingarna på den svenska arbetsmarknaden, inte minst inom skogsbruket men även inom industrin. Detta skedde genom särskilda hjälpinsatser från den svenska arbetsförmedlingen. Den norska arbetskraften blev en viktig tillgång för det svenska samhället under beredskapsåren. En stor mängd svenska män var då inkallade till militärtjänst, i stor utsträckning utmed den svensk-norska gränsen.

Vid ankomsten kunde flyktingarna möta olika behandling hos olika landsfiskaler. Den mest strikta behandlingen fick flyktingarna under krigets början 1940–41. Då skickades en hel del av dem tillbaka. En siffra som nämnts är 800 år 1941, men det är inte möjligt att exakt veta hur många de var. Avvisningarna avtog markant 1942 och upphörde i stort sett från 1943 fram till 1945. Det kunde löna sig för en flykting att komma tillbaka till ett annat distrikt om man en gång blivit avvisad. Regionalt förekom det nämligen skillnader i restriktioner vid bedömningen. I Värmland var landsfiskalerna avsevärt strängare än i Strömstadsområdet i norra Bohuslän. Där beviljades nödfallsvisering för i stort sett alla flyktingar redan år 1941. Inom forskningsprojektet "Gränsens kulturmöten" på 1990-talet, där jag deltog, fann vi att just i detta område fanns alltsedan 1800-talet mycket starka band mellan lokalbefolkningen på båda sidor om gränsen. Detta berodde inte minst på arbetspendling och släktkontakter genom att många äktenskap hade ingåtts över gränsen. En stor del av de norska flyktingarna kom just från gränsnära områden under ockupationens första del. De tog sig fram genom otillgängliga skogsområden, ofta med hjälp av norska gränslotsar, och över vatten i skydd av mörker och vid isbeläggning. Av flyktingarna 1941–1945 utgjorde männen 79 procent och kvinnorna 21 procent. Det fanns olika toppar i flyktingströmmen från Norge. Den första var i april

till juni 1940, den andra efter deportationen av norska judar till Auschwitz hösten 1942 och den tredje efter arresteringarna av studenterna vid Oslo universitet hösten 1943.

Den centrala källan för undersökningen finns i de svenska landsfiskalernas arkiv och i den överordnade landsfogdens arkiv i varje län. Kvantitativt är undersökningen mycket omfattande genom att närmare 33 000 förhørsprotokoll har gått igenom. Uppgifterna bygger på flyktingarnas muntliga utsagor eftersom identitetshandlingar i stor utsträckning saknades. En kvalitativ bearbetning har skett av närmare 1 000 förhørsprotokoll. Landsfiskalen hade en mycket svår arbetsuppgift när han skulle försöka bilda sig en uppfattning om de lämnade uppgifterna stämde eller om flyktingarna ljög om sin bakgrund för att lättare få tillstånd att passera gränsen. En central fråga vid förhören avsåg flyktmotiven. Motståndsvetsksamhet mot den nazistiska regimen utgjorde ett centralt motiv för att bli accepterad som politisk flykting. På riksplanet har författaren undersökt Utrikesdepartementets och Socialstyrelsens arkiv samt riksdagstryck, Statens offentliga utredningar (SOU) och Svensk författningssamling (SFS). Ett rikt tidningsmaterial främst från gränsläna i Sverige har kommit till användning. I Norge fanns inga tillåtna fria medier som kunde rapportera. I begränsad omfattning har folkminnesmaterial från Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG) använts. Dessutom använder sig författaren av cirka 130 berättelser från inkallade svenska soldater som var stationerade vid gränsen under beredskapsåren 1939–1945. Dessa berättelser är publicerade i journalisten Åke Williams bok 1989 *Krigsmäns erinran*. Författaren hämtar också citat från antologin *Vardagsliv under andra världskriget*, som utgavs 2012 av etnologerna Carina Ahlqvist, Annika Nordström och Birgitta Skarin Frykman. Det finns emellertid betydligt fler uppgifter att hämta i den insamling av intervjumaterial om krigstiden som förekom i gränstrakter i Bohuslän, Dalsland och norska Østfold under 1990-talet. Det skedde inom forskningsprojektet "Gränsens kulturmöten" som var ett samarbete mellan Uppsala universitet, Bohusläns museum i Uddevalla och Borgarsyssel museum i Sarpsborg. Detta material förvaras på dessa båda museer. Därtill finns uppgifter i norska folkminnesarkiv. Norsk etnologisk granskning (NEG) i Oslo har utfört en frågelistsamling 1988 (særemne nr 19) om norska polistyrkor som från och med 1943 utbildades i Sverige. Här efterfrågas uppgifter om de utbildade normännens flykt till Sverige och levnadsförhållanden på utbildningsorten.

Totalt sett är författarens undersökning systematiskt genomförd. Fokus på det lokala perspektivet både vid gränsen och i uppsamlingslägren är framträdande. Läsaren får en god bild av vad det kom att betyda i praktiken att Sverige var nedrustat och oförberett på vad som skulle kunna hända vid den långa riksgränsen mot Norge. Förändringen under krigsåren från restriktion till alltmer öppen hållning vid flyktingmottagande framgår klart. Denna utveckling inleddes på lokal nivå, med tydliga regionala variationer, och inte genom bestämmelser på riksplanet.

Avhandlingen har en hel del viktig information att bidra med i samband med dagens diskussioner om Migrationsverkets policy vid flyktingmottagande, hur förändringar kan ske över tid samt vara beroende av olika handläggares personliga uppfattningar och tillämpade praxis.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

8 Minoriteter

Minoriteter representeras av en monografi om den svenske sameforskaren Ernst Manker (nr 21); en antologi om Svenska kyrkans försoningsarbete gällande samerna (nr 22); en monografi om svenska nybyggare i lappmarken (nr 23); en antologi om den svenskspråkiga minoriteten i Finland (nr 24)

21 Eva Silvén Rig 2022 nr 1 s 42-44

Eva Silvén: Friktion. Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet. Nordic Academic Press, Lund 2021. 320 s., ill. Engl. summary. ISBN 978-91-88909-90-9.

Etnolog och tidigare mångårig intendent vid Nordiska museet Eva Silvén har skrivit en omfattande forskarbiografi om etnografen, folklivsforskaren och museimannen Ernst Manker (1893–1972). Han började som etnograf först i Göteborg och sedan i Stockholm. Manker var från början inställd på att utföra undersökningar i Afrika. Det blev dock inte så, fokus kom i stället att utgöras av omfattande fältstudier och materialinsamling bland svensk samebefolkning.

Boken bär huvudtiteln Friktion för att peka på att relationerna mellan samiskt och svenskt inte har varit oproblematiska, "som konkurrensen om rollen som rättmätig företrädare, uttolkare och förvaltare av 'det samiska'" (s. 269). Målsättningen med Silvéns undersökning har varit att låta Manker fungera "som en lins, genom vilken jag har betraktat den bredare frågan om hur uppfattningar om samisk historia, kulturarv och identitet formats och förmedlats under en stor del av det svenska 1900-talet" (s. 269). Bidrog Mankers arbete till att legitimera samernas strävan efter moderna levnadssätt eller kom han i stället att genom sina historiska presentationer låsa fast bilden av samernas homogena förflutna? För författaren har det gällt att sätta in Mankers gestaltning av samisk kultur vid Nordiska museet i sin samtida vetenskapliga och politiska kontext.

Teoretiskt sett har Silvén inspirerats av aktör-nätverksteorin (ANT). Blicken riktas mot relationen mellan människor och ting. Det finns både mänskliga och icke-mänskliga aktörer. Till de senare hör arkivalier, fotografier och insamlade museiföremål. Diskussioner om skapande av och bruk av kulturarv är framträdande i boken. Silvén är nog med att definiera de vetenskapliga begrepp som hon använder. Tradition och traditionell betecknar förindustriella och självförsörjande livsformer och tankevärldar bland samerna, medan det moderna eller moderniteten avser 1900-talets samhälle med massproduktion och masskonsumtion och så vidare.

Ett primärt mål för Manker var att dokumentera ursprunglig samisk vardagskultur innan moderniteten gjorde inbrott också bland samerna, som i fråga om klädedräkt, renskötsel och byggnader. Räddningstanken var framträdande på det sätt som var vanligt bland folklivsforskare under 1920- och 30-talet. Samtidigt intresserade sig Manker också för samtiden bland samerna. Han dokumenterade hur det gamla livet blandades med det nya bland annat när båtarna hade fått utombordsmotorer, byggda hus ersatte kåtor och så vidare. Dokumentationerna avsåg lika mycket kvinnornas som männens liv. Manker gjorde ingen skillnad på kön.

Mankers första fältresa ägde rum 1926 och resulterade i boken *En stallo i Jokkmokk* (1928). Det finns också en utförlig dagbok från denna resa. Nästa resa 1929 gick till Vittangi skogssameby i norra Lappland. Dit återvände Manker 1932 och 1933. Det ledde till boken *Rajden går* (1934), som handlar om folket och livet i Vittangi. Det finns också en omfattande brevväxling bevarad mellan Manker och samer i Vittangi under åren 1930–1942. Han betraktade samerna å ena sidan som vänner och å andra sidan som studieobjekt vid fältstudierna, samtidigt som de behandlades med respekt. Hans sista bok, som gavs ut postumt 1978, bar titeln *Medmänniskor i norr*.

1938 utkom första delen av Mankers vetenskapliga verk om den samiska trolltrumman. Detta redskap användes för att förutsäga framtiden och för att hjälpa till med att fatta viktiga beslut. Boken om trolltrumman blev första numret i bokserien *Acta Lapponica*. Till den äldre samiska religionen hörde även beläten av trä eller sten, så kallade seitar. De kunde antingen vara flyttbara naturföremål eller platser som betraktades som heliga. Seitarna tillbads för välgång och lycka och fick offergåvor.

Manker var intresserad av föremålets funktion. De samiska föremålen, som samlades in till Nordiska museet, skulle enbart avse specifikt samiska ting och inte massproducerade vardagsföremål som förekom även bland svenskar. Detta förstärkte bilden av skillnaden mellan svenskar och samer eller mellan Vi och De Andra. På Mankers fotografier däremot blandades äldre samisk kultur med den nya tidens föremål, ett blommigt bomullsförkläde kunde till exempel fästas utanpå den traditionella dräkten kolten. Ett uttryck för Mankers ambivalenta hållning som visat sig i flera sammanhang, är att han både kunde beklaga och bejaka moderniseringen bland samerna.

1939 blev Manker intendent på Nordiska museet med ansvar för forskning, samlingar och utställningar gällande samer och samiskt liv. Det insamlade materialet under tiden 1930–1970 bestod av intervjuer, frågelistsvar, föremål och ett betydande antal fotografier i svartvitt som överfördes till Nordiska museet. Från 1940 kom det att utgöra Lapska arkivet. Vid sina fältarbeten hade Manker stor hjälp av sin, sedan 1933, hustru Lill.

1947 öppnades den permanenta utställningen "Lapparna" som blev kvar i trettio år. Dräktdockor i naturlig storlek samsades med uppstoppade djur. Den samiska historien stod i fokus på bekostnad av den samtida samiska livssituationen. Här förelåg enligt Silvén en friktion, som ledde till en oklar situation i förhållande till samtidens samer.

Efter hand kom samerna alltmer att aktivera sig själva och ville inte bara fungera som passiva objekt och medhjälpare åt Manker och Nordiska museet. Samernas folkhögskola tillkom 1942, Same Ätnam, en organisation för kultur och slöjd, 1950, samt Svenska samernas riksförbund (SSR) 1950. Manker knöt kontakter och skapade relationer till dessa nya aktörer. Hans ställningstagande för samerna som urfolk och deras rätt till marken gick i linje med den samtida politiska samerörelsen.

Från 1948 och cirka tio år framåt ägnade sig Manker åt fältundersökningar, tillsammans med arkeologer, med inriktning på fysiska kulturmiljöer och fasta fornlämningar i samiska områden. Det gällde offerplatser, fångstgropar för jakt på vildren, mänskliga boplatser och utgrävning av gravar med skelettdelar. Flera böcker blev resultatet av dessa så kallade "Lappmarksundersökningar". Manker disputerade aldrig men blev filosofie hedersdoktor vid Stockholms högskola 1953. Han pensionerades från Nordiska museet 1961.

I ett särskilt kapitel med rubriken Skuggspel (s. 212–244) tar Silvén upp frågan om hur rasbiologin påverkade forskningen om minoriteter under 1920- och 30-talen. 1922 inrättades Statens institut för rasbiologi i Uppsala. Manker var ambivalent i denna fråga, men hade kontakter med klart uttalade företrädare för rasbiologin. I vissa publikationer använde han rasbiologins terminologi för att beskriva samernas utseende och kroppsbyggnad, men han verkar ha varit ovillig att föra en politisk diskussion. Han gjorde heller inte några rasbiologiska undersökningar eller drev någon vetenskaplig rasbiologisk argumentation. Han nedvärderade aldrig samerna i förhållande till den svenska majoritetsbefolkningen. Denna bok är rikt påkostad med ett analytiskt intressant, väl kommenterat och spatiöst utformat bildmaterial. Däremot förstår jag inte varför textstilen är så liten, vilket inte är läsvänligt även om innehållet i Silvéns texter är välskrivet.

Som slutomdöme vill jag säga att denna bok är djuplodande med omfattande empiri och inträngande analyser av Mankers verksamhet och synsätt. Han var enligt författaren en både ambivalent och komplex person. Boken utgör ett välkommet bidrag till svensk museologihistoria och skulle rimligen kunna bli en lärobok inom universitetsämnet museologi.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

22 Samerna och Svenska kyrkan Rig 2017 nr 3 s 186-188

Samerna och Svenska kyrkan. Underlag för kyrkligt försoningsarbete. Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.). Gidlunds förlag, Möklinta 2017. 217 s. ISBN 978-91-7844-975-0.

Från 2012 till 2016 pågick ett vetenskapligt vitboksprojekt som skulle spegla Svenska kyrkans historiska övergrepp mot den samiska befolkningen i Sverige. Tanken var att detta projekt skulle bilda underlag för en sanningsprocess. Projektet finansierades av Svenska kyrkans forskningsenhet och var placerat vid Umeå universitet med historikern Daniel Lindmark som ledare.

Projektet resulterade i två omfattande bokvolymerna på sammanlagt 1135 sidor som utgavs 2016. Den här recenserade boken redovisar en sammanfattning av resultaten i de två bokvolymerna. Den har redigerats av historikerna Daniel Lindmark och Olle Sundström. Eftersom tankarna på ett fortsatt försoningsarbete mellan Svenska kyrkan och samerna är centralt i boken, är det naturligt att Svenska kyrkans ärkebiskop Antje Jackelén har skrivit förordet. Historikerna Björn Norlin och David Sjögren, som deltagit i projektarbetet, har på ett lättfattligt och översiktligt sätt presenterat innehållet i de två volymerna. Detta utgör bokens första huvuddel.

Kristnandet av samerna kom i Sverige på allvar först i gång på 1600-talet och i Norge på 1700-talet. Olika element i den samiska religionen förbjöds och utplånades eftersom de sågs som tecken på avguderi. Det gällde trummor, träfigurer och offerplatser. En same, Lars Nilsson, avrättades och brändes 1693 tillsammans med sina träskulpturer och trummor. Nåjderna som med hjälp av trummor och jojk ansågs ha förmåga att få kontakt med högre makters vilja, blev hårt ansatta av kyrkan. De sågs nämligen som

avguderiets främsta företrädare. Jojken betraktades som ogudaktig "trollsång". Under 1700-talet och även 1800-talet blev kyrkans syn mer tolerant och samiska religionsuttryck sågs som gammaldags vidskepelse som höll på att försvinna.

På 1600-talet etablerades kyrkor och pastorat på samiska områden. Kyrkan lade då under sig stora markområden. År 1723 beslöt den svenska riksdagen att ett särskilt skolsystem för samer skulle inrättas. Varje lappmarksförsamling skulle ha en internatskola. År 1913 tillkom en nomadskolestadga där kyrkan var huvudansvarig. Reformen innebar att barn till nomadiserande renskötare skulle undervisas vid särskilda skolor och skiljas från den bofasta befolkningen. Barnen fick bo på internat avskilda från sina familjer. Nomadskolorna avvecklades på 1960-talet. Samerna fick en egen folkhögskola 1942.

Samiskan var från början enbart ett muntligt språk. På 1700-talet strävade kyrkan efter att skapa ett standardiserat samiskt skriftspråk med prosten Pehr Fjellström som främste företrädare. Detta skulle underlätta undervisningen i kristendom. År 1755 översattes Nya testamentet till samiska. Prästerna som hade hand om folkbokföringen förvanskade även det samiska namnskicket.

I Norge genomfördes under 1800-talet en stark förnorskningspolitik mot samerna. Huvudtanken var att hela folket skulle tala samma språk och tillhöra samma kultur. Den norska kyrkans präster kom att användas som redskap i denna förnorskningsprocess. Den læstadianska väckelsen, som kom till Norge på 1840-talet, utgjorde dock en motrörelse mot förnorskningsprocessen genom att slå vakt om minoritetsspråken samiska och finska/kvänska.

En mörk sida i samernas historia utgör de rasbiologiska undersökningarna under förra delen av 1900-talet, vilka leddes av professor Herman Lundborg vid Uppsala universitet. Samerna utsattes för övergrepp när de fotograferades både med och utan kläder. Den bakomliggande tankegången var att man skulle förhindra rasblandning. Redan på 1800-talet länsades samiska gravar på kranier som fördes bort till museer. Vissa präster i lappmarken skall ha varit forskarna behjälpliga med att finna material för undersökningarna, vilket nu i efterhand betraktas som en skam.

Björn Norlin och David Sjöberg pekar också på att kyrkan utfört positiva insatser för samerna utan att det tas upp i vitbokens två volymer. Dit hör de filantropiska insatser som gjorts. I bokens andra del diskuterar kyrkliga och teologiska företrädare hur kyrkan med utgångspunkt från vitboksvolymer skall arbeta vidare i ett fortsatt försoningsarbete. Det första kapitlet är skrivet av den norske prästen och teologen Tore Johnsen som själv är same. Han börjar med att diskutera begreppet försoning och omtalar fyra olika steg i en försoningsprocess på gruppnivå. Det första steget är att erkänna historien, vilket betyder att den bakomliggande sanningen av vad som skett berättas av dem som blivit kränkta men även av dem som utfört kränkningarna. Den andra fasen avser beröring av historien på så sätt att de kränkta kan sätta ord på smärtan och de som begått övergrepp upplever ånger. Det tredje steget benämns återupprättelse. Då vill man lägga grunden för en ny gemensam framtid. Det kan röra sig om att omfördela de tidigare sneda maktrelationerna mellan parterna. Införandet av sameting i Norge och Sverige kan ses som återupprättande åtgärder. Det fjärde steget utgörs av förlåtelse. Då lämnar parterna tidigare fiendebilder och tankar på hämnd. Att förlåta innebär inte att glömma det förflutna utan att båda parter kommer ihåg på ett nytt sätt.

Teologiprofessorn och prästen Carl Reinhold Bråkenhielm benämner sitt kapitel "Den nedbrutna skiljemuren". Han tar upp frågan om en nedriven skiljemur mellan Svenska kyrkan och samerna är möjlig att uppnå eller endast utgör en önskedröm. Han ser möjligheterna och menar att samisk religion och andlighet kan samspela med kristen tro.

Det sista kapitlet i boken är skrivet av Sylvia Sparrock som är same, renägare och ordförande i Samiska rådet i Svenska kyrkan med en rådgivande funktion. Hon gick själv i en nomadskola för renskötande samers barn långt borta från hemmet och fick endast åka hem till föräldrarna under jul- och påskloven. Hemlängtan var mycket stark. Hon pekar på många konkreta vägar framåt för Svenska kyrkan för att man skall uppnå försoning. Då gäller det att visa respekt för samerna och deras rättigheter efter de övergrepp genom koloniseringen som förekommit tidigare. Kyrkan behöver lyssna på samerna, ta dem på allvar och ställa sig på deras sida. Ett sätt att verka för försoning är att arbeta för att samiska kvarlevor på museer kommer tillbaka till sina ursprungliga viloplats i samevärlden. Kyrkan bör också ta ansvar för att ge samerna reella möjligheter att ta tillbaka sitt samiska språk.

Det kan låta som att kyrkan stått för de största övergreppen mot samerna. Samtidigt kommer det på olika ställen i boken fram att staten i många fall också är medskyldig och ännu inte har gjort upp med sitt förflutna. Gränserna mellan vad kyrkan gjort och vad staten ligger bakom är många gånger svåra att dra. Sylvia Sparrock är djupt besviken över att den svenska staten i motsats till den norska och danska staten och Svenska kyrkan inte har ratificerat FN:s ILO-konvention nr 169 från 1989. Den avser urfolks rättigheter till mark, vatten, självbestämmande och rätten att driva egna frågor. Staten behöver i skolans läroböcker synliggöra samernas historia och visa på hur staten genom koloniseringen intog lappmarken. Sparrock driver tesen att det efter allt som ägt rum behövs en dekolonisering. Ytterst behöver staten inrätta en sannings- och försoningskommission i enlighet med principerna i FN:s urfolksdeklaration. Det har varit intressant att ta del av denna bok som innehåller en första historievetenskaplig del och en andra tillämpande del med tanke på möjligheterna att kunna uppnå samarbete i framtiden. Det är av stor vikt att historievetenskapliga forskningsresultat och insikter kan omsättas i aktuell samhällsdebatt och försoningspolitik. Om samarbete skall kunna ske behöver olika inblandade parter tänka framåt och inte hålla fast vid en negativ historia som blivit synliggjord. Denna bok kan vara till god hjälp också vid andra försoningsprocesser som har sin grund i missförhållanden tidigare i historien

Anders Gustavsson Oslo universitet/Henån

23 Rolf Kjellström Rig 2021 nr 1 s 56-58

Rolf Kjellström: Nybyggarnas liv. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2020. 199 s., ill. ISBN 978-91-8906304-4.

Etnograf och etnolog Rolf Kjellström har utfört omfattande undersökningar om nybyggargliv i Vilhelmina socken i södra Lappland under det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet. Det har resulterat i sex bokvolymerna som utgavs av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur från 2012 till 2016 (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi nr 119, 122, 125, 132, 137 och 142).

För sitt omfattande arbete om nybyggarkulturen erhöll Kjellström 2016 Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens silvermedalj. Den här recenserade boken är utgiven på Carlsson Bokförlag och utgör en populärvetenskaplig sammanfattning av allt det forskningsarbete som författaren har utfört.

Det primära källmaterialet utgörs av äldre folklivsuppteckningar. En av de stora insamlarna var Nils Eriksson, som gjorde uppteckningar, teckningar och fotografier som kommit till rik användning i denna bok. Eriksson blev 1978 filosofie hedersdoktor vid Uppsala universitet. En framstående traditionsbärare var också Lisa Johansson. Författaren återger flera längre berättelser från hennes anteckningar. Han har dessutom själv utfört fältarbeten under flera år och träffat många sagesmän. Boken har tillägnats den avlidne Anders Wepsäläinen som ritat kartor och utfört teckningar som återges i boken.

Det första huvudkapitlet avser nybyggarnas första tid under 1800-talet. En del av dem var samer, men huvudparten kom från andra jordbruksbygder. Det utformades ett i stort sett självförsörjande samhälle som levde i isolering. Nybyggarna tillverkade alla byggnader, inredning och redskap själva. Självhushållet bestod av fiske i sjöarna, jakt och fångst i skogarna samt boskapskötsel som förutsatte tillgång till slåttermarker ute på myrar. Byggnadsväggarna i husen bestod av runda timmerstockar som man huggit i skogen. Taken utgjordes av näver med grästov ovannpå.

Till en början var samerna skeptiska till att nybyggarna kom och konkurrerade om fiske, jakt och fångst. Nybyggarnas hundar ansågs utgöra en fara för renarna. Samerna ogillade även nybyggarnas hötransporter under vintern. Detta missnöje ledde i en del fall till att nybyggare efter en tid flyttade iväg. Så småningom ändrades den negativa inställningen bland samerna och relationen till nybyggarna blev avsevärt bättre. Samerna insåg efterhand att fisken i sjöarna räckte till för alla. De förstod att det var en fördel att kunna köpa mjölk, smör och ost av nybyggarna. Dessa kunde i utbyte erhålla renkött och renskinn.

Det andra huvudkapitlet koncentrerar sig på näringar när nybyggarna väl hade etablerat sig. Staten ställde krav på att de skulle uppodla ny åkermark. Detta var mycket arbetsamt och innebar avverkning av träd och det tog tid. Sädesodling förekom i ringa omfattning på de små åkerlapparna medan potatisodling var mer framgångsrik. Boskapskötsel var betydligt viktigare än åkerbruket. Det främsta husdjuret var kon som gav mjölk till både smör och ostar. Dessa produkter kunde avyttras vid vinterresorna över riksgården till Norge. Andra husdjur utgjordes av får och hästar som dragare. Förutom hö användes löv och bark som foder. Männen var ofta ute på jakt, fångst av vilda djur och fiske. Då fick kvinnorna sköta om husdjuren. Fisket bedrevs med hjälp av hemmagjorda krokare och nät. Fisken förvarades i huvudsak som nedsaltad och ibland som soltorkad.

Det tredje huvudkapitlet avser en blandning av matlagning, kommunikationer, handel, slöjd och hantverk. Kött saltades och förekom i stor utsträckning som middagsmat. Fårkött kunde torkas över den öppna spisen. Korv bestod av inälvor, och de rengjorda tarmarna blev korvskinn. Till allt detta kött äts potatis. Bröd bakades av mjöl som malts på hemmagjorda kvarnar. Eftersom tillgången på säd och därmed mjöl var begränsad, var nybyggarna sparsamma med att baka och äta bröd. Kaffe maldes i speciella kvarnar, och det utgjorde en status- och högtidsdryck. Gröt tillverkad på kornmjöl var en vanlig kvällsrätt. Som transportmedel användes hemmagjorda båtar, skidor med en stav, slädar

och snöskor, kallade trygor, på hästarna under vintern. Några vägar var inte att räkna med.

Byteshandel skedde till stor del genom ett par vinterresor över riksgränsen till Norge. Flera nybyggare gjorde handelsresorna tillsammans. Vid varje resa var man borta i tolv dagar. Nybyggarna hade i första hand med sig smör men även fågelkött, skinn och slöjdalster. I utbyte förde de med sig hem kornmjöl, salt, kaffe, socker, sill, tyg, tobak, tändstickor, fotogen med mera. Hela lasset på hemvägen kunde väga omkring 500 kilo. Slöjd och hantverk tog sig många olika former. Skor tillverkades av skinn eller ull. Träslöjd var också framträdande.

Det fjärde huvudkapitlet bär titeln "Från vaggan till graven" och tar upp olika livsfaser från barnåren till ålderdomen och döden. Skolorna var ambulerande. Det gällde för barnen att lära sig läsa för att kunna bli konfirmerade. De fick tidigt börja att arbeta. Från sju års ålder fick de om somrarna valla gårdens djur. Aga var en vanlig uppfostningsmetod. Under ungdomstiden förekom nattfrierier på lördags- och söndagskvällar. Pojkar och flickor låg då tillsammans ute i fähusladan, där flickorna övernattade under den varmare årstiden.

En ogift kvinna som blev med barn, blev allmänt föraktad liksom det utomäktenskapliga barnet. Det förekom att ogifta gravida kvinnor försökte abortera fostret genom att konsumera tändstickssvavel och kvicksilver. Det kunde leda till att de själva dog. Om modern dödade barnet som fötts, betraktades det i omgivningen som en utböling som spökade och skrek och klagade på den plats där det blivit nedgrävt.

Det religiösa livet präglades av husandakt på söndagar med läsning ur en postilla. På grund av det långa avståndet besöktes kyrkan bara ett par gånger om året, dels på sommaren, dels på hösten. Resan tog flera dagar i anspråk. Vid kyrkan fanns en större stuga med övernattningsmöjligheter. Där möttes både samer och nybyggare. Prästen höll flera gudstjänster, såväl på samiska som på svenska. Det förrättades barndop, vigslar samt jordfästningar på kyrkogården av alla de som avlidit sedan den förra kyrkhelgen. Vid sjukdomar tillämpades folklig läkekonst som utförligt skildras i boken.

Det femte huvudkapitlet bär titeln "Från nybyggarnas tankevärld". Här skildras folktröföreställningar om övernaturliga väsen, sägner, sagor, ordstäv och talesätt. De olika anväsendena uppfattades vara goda men i andra fall onda. En vanlig föreställning avsåg vittra, som ansågs leva under jorden. En fara bestod i att vittra kunde byta bort sina egna barn mot människobarn som inte hunnit bli döpta. Ett skyddsmedel bestod i att lägga en metallkniv eller psalmbok i barnvaggan. Bjara utgjorde ett mjölkstjälande väsen som visade sig som ett grått nystan eller en grå liten boll. En utbredd uppfattning var att människans öde från början var bestämt och det gick inte att ändra på.

Kjellströms bok ger ingående upplysningar om nybyggarnas speciella och hårda liv i en isolerad värld. Kontakter med omvärlden avsåg möten med samerna, de sporadiska kyrkhelgerna och handelsresorna till Norge. Genom de många teckningarna och fotografierna i boken får läsaren en ingående bild av den materiella kulturen och flera olika arbetsmoment. De långa citaten från folklivsuppteckningar ger ett inifrånperspektiv på kulturen. Boken kan sägas vara klart pedagogiskt upplagd och kan rekommenderas till en kulturhistoriskt intresserad allmänhet som vill veta mer om forna tiders karga levnadsförhållanden i fjällvärlden.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

24 Föreställda finlandssvenskheter Rtg 2017 nr 4 s 234-236

Föreställda finlandssvenskheter. Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland. Sven-Erik Klinkmann, Blanka Henriksson & Andreas Häger (red.). Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2017. 375 s., ill. ISBN 978-951-583-364-8.

Under tiden 2010–2013 finansierade Svenska litteratursällskapet i Finland forskningsprojektet "Bitar av samma pussel? Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland". Åtta svenskspråkiga forskare deltog i projektet och har till största delen varit knutna till ämnet nordisk folkloristik vid det svenskspråkiga universitetet Åbo Akademi. Resultatet av projektarbetet presenteras i den här recenserade antologin. Det är en textstudie som analyserar föreställningar om och upplevelser av den svenskspråkliga minoriteten i Finland, som består av cirka fem procent av landets befolkning. Enligt en språklag 1922 blev svenskan ett officiellt språk vid sidan av finskan i Finland. Författarna undersöker offentliga debatter som förekommit i olika medier, speciellt tidningar och internet men även litterära framställningar.

Ett centralt begrepp i boken är intersektionalitet. Det avser att identitet och samhällspositioner beror på många olika faktorer: klass, kön, etnicitet, urbanitet/ruralitet, utbildning, sexualitet, ålder, hemort, religionstillhörighet, modersmål och så vidare. Att vara finlandssvensk är inget enhetligt fenomen utan här finns många olika variationer, bland annat beroende på var i Finland man bor, det vill säga det regionala perspektivet spelar in. Detta markeras i bokens titel som talar om finlandssvenskheter eller identiteter i pluralis. Att bo i det nordliga landskapet Österbotten är i kulturellt avseende något annat än att ha sin hemvist i södra Finland och särskilt i huvudstaden Helsingfors. Detta blev mycket tydligt i en intensiv debatt 2013 både i tidningar och på internet. Österbottningarna strävade efter att hävda sig mot hegemoniska drag hos den finlandssvenska befolkningen i huvudstadsregionen.

Ett annat viktigt begrepp i antologin utgör det engelska ordet coping. Författarna tolkar det som handlingsstrategier som den finlandssvenska befolkningen använder sig av för att stärka den interna lojaliteten. Det kan till exempel gälla när man upplever hot utifrån, som i frågan om snuset skulle förbjudas.

Blanka Henriksson och Andreas Häger har följt debatter med läsarinlägg i finlandssvenska dagstidningar under de senaste årtiondena men även i fora på internet. De upplevda hoten mot finlandssvenskarna och deras fortsatta existens är framträdande.

Den svenska delen av landskapet Österbotten har i media betecknats som ett bibelbälte och därmed som konservativt och omodernt ur sekulär synpunkt. Denna debatt granskas av Andreas Häger. Han konstaterar att beteckningen bibelbälte inte motsvarar verkligheten i Österbotten, utan den är mer komplex än vad detta begrepp antyder. Alla som bor i Österbotten företräder inte en enhetlig religiös praxis utan här finns påtagliga olikheter.

Inom EU har Sverige fått dispens för tillverkning och försäljning av snus. Detta gäller dock inte Finland, där finlandssvenskarna har förknippats med snuset. Blanka Henriksson har analyserat den livliga finlandssvenska debatt i media och på internet som förekom 2008–2011 om snusets vara eller inte vara i Finland. Snusförespråkarna, varav många lokaliserar till Österbotten, argumenterade för att bruket av snus hade lång

tradition bakåt i Finland och inte var någon sentida produkt. De upplevde även en maktkamp i relation till den finsktalande majoritetsbefolkningen som genom politikernas beslut försökte diskriminera den finlandssvenska minoritetsbefolkningen.

En annan mediadebatt som Mikael Sarelin tar upp avser finlandssvenskars upplevelse av utomstående spinnfiskare som kommit till deras vattenområden efter det att en ny finsk lag gällande i stort sett fritt spinnfiske antogs 1997. Man känner en maktlöshet inför en hotande urbanisering och förfinskning längs den svenskspråkiga kusten.

År 2007–2008 pågick en intensiv tidningsdiskussion om finlandssvenska ortnamn och deras ålder, vilket Sofie Strandén-Backa belyser i sitt kapitel. Det ena lägret i debatten utgick från en mycket tidig germansk/skandinavisk bosättning i Finland med åtföljande ortnamn redan under järnåldern. Det andra lägret företrädde av språkvetenskapligt skolade ortnamnsforskare. De argumenterade för en betydligt senare svensk inflyttning på 1100-talet och menade att en hel del av de svenska ortnamnen i Finland hade finskt ursprung. Hanteringsstrategin bestod i att utpeka det motsatta lägrets ståndpunkter som ovetenskapliga eller kvasivetenskapliga.

Ett sätt att studera finlandssvenskarnas ställning i Finland är att undersöka vad som skrivs om denna minoritet i finlandssvenska läroböcker i historia. Detta har Johanna Björkholm tagit fasta på. Hon har funnit att finlandssvenskarna, åtminstone allmogen som bestod av fiskare, bönder, arbetare och obesuttna, omnämns sparsamt eller inte alls. Två perioder utgör undantag då den finlandssvenska utbildade överklassen beskrivs. Det gäller dels den första bosättningen i Finland vars tidpunkt är en omstridd fråga, dels den nationella väckelse som förekom från 1860-talet och framåt.

Ett uttryck som förekommit inom finlandssvensk politisk diskurs är tolerans. Andreas Backa diskuterar den debatt som förekommit om detta begrepp. Han har studerat riksdagspartiet Svenska folkpartiets satsning på öppenhet och tolerans inför det finska riksdagsvalet 2011 och en poplått "Vår tid – vårt land". Den framfördes samma år av gruppen "Artister för tolerans och öppenhet" på initiativ av Svenska Finlands folkting. Målet var att skapa en positiv bild av finlandssvenskarna som språklig minoritet. Det måste finnas en språklig tolerans mellan finskt och svenskt i Finland.

I bokens sista kapitel diskuterar Sven-Erik Klinkmann talesättet "Svenska talande bättre folk" om finlandssvenskar. De beskrivs som speciellt rika eller välbeställda i jämförelse med den finska befolkningsmajoriteten. Klinkmann har undersökt texter i tidningar, bloggar, böcker och audiovisuella medier under tiden 1994–2010. Detta talesätt verkar gå tillbaka till 1800-talet, innan begreppet finlandssvensk uppträdde på 1910-talet. Talesättet har i senare tid fått en ironisk och stereotyp betydelse mot bakgrund av att finlandssvenskarna inte längre har en sådan överklassposition som förekom under senare delen av 1800-talet.

Boken avslutas med ett efterord av Lena Marander-Eklund och ett utförligt personregister. Till slut: Teoretiskt sett har begreppet intersektionalitet liksom handlingsstrategier fungerat väl som analysredskap för att förstå komplexa skeenden och binda samman de olika kapitlen. Vitsen är att det inte går att renodla en viss eller några få förklaringsfaktorer. I stället gäller det att komma underfund med hur olika förklaringsfaktorer kan samverka i historiska processer. Boken har ett viktigt budskap till alla läsare som är intresserade av etniska och språkliga minoriteter och deras förhållningssätt gentemot ett majoritetssamhälle med ett annat språk och en annan etnisk sammansättning.

10 Kvinnohistoria

Kvinnohistoria representeras av en antologi med exempel på svenskt kvinnoliv under 1900-talet (nr 25)

25 Katarina Ek-Nilsson m fl Tidsskrift for kulturforskning 2024 nr 1 s 108-110

Katarina Ek-Nilsson, Birgitta Meurling, Marianne Liljequist, Annika Nordström 2023. Min mormor. Kvinnoliv i en annan tid. Umeå, H:ström – Text & Kultur AB. 335 sider, illustrert.

Anmeldt av Anders Gustavsson, IKOS, Oslo universitet

Fyra kvinnliga etnologer – Katarina Ek-Nilsson, Birgitta Meurling, Marianne Liljequist och Annika Nordström – har skrivit en bok om sina mormödrar som var födda under tiden 1892–1901. Den första av dem dog 1956 medan den som levde längst avled 1987. Två av kvinnorna bar namnet Anna (jag kallar dem Anna 1 1892–1981 och Anna 2 1901–1987), och de andra två hette Ester (1895–1956) och Kajsa (1896–1986).

Boken har fyra huvudkapitel som består av utförliga framställningar om de fyra kvinnorna. Varje författare skriver om sin mormor, medan en kortare inledning och slutord har skrivits av författarna gemensamt.

Kvinnorna är inte strategiskt utvalda utan råkar vara mormödrar till fyra etnologer som valt att samarbeta just om kvinnor som stått dem nära. Trots denna begränsning speglas ändå en bredd av kvinnoliv i Sverige under 1900-talet. Socialt sett kom kvinnorna från olika bakgrund. Två av dem var verksamma inom bondehushåll, i det ena fallet Kajsa i norra Sveriges fjällbygder med renskötande samer i närheten och i det andra fallet Anna 1 i södra Sverige på småländska höglandet. Ester däremot hade en högborgerlig bakgrund som dotter till en verkställande direktör i en textfabrik som hans fader hade startat 1876 i Norrköping. Familjen hade skaffat ett storslaget sommarhus Ekudden utmed kusten i Östergötland. Ester blev senare gift med en rådman i Norrköping. I den rymliga och pampiga stadsvåningen fick hon ordna med stora representationsmiddagar. Den fjärde kvinnan Anna 2 tillhörde en arbetarfamilj med ett rum och kök och många barn i arbetarstadsdelen Masthugget i Göteborg. Birgitta Meurling är den enda av författarna som aldrig fick träffa sin mormor Ester. Bilden av henne har dock kunnat framkallas med hjälp av bevarade dagböcker och brev. De andra tre författarna har haft sin mormor kvar i livet tills de nått vuxen ålder. De bygger primärt på egna minnen av kontakter och samtal men även av nyfikna utfrågningar. Dessa kan liknas vid intervjuer långt innan denna bok var påtänkt. Mor mödrar har även skrivit brev till sina barnbarn. Alla författarna har haft tillgång till ett rikt fotomaterial som utgör illustrationer i boken. Dessutom har uppgifter hämtats ur kyrkböcker om bostadsorter, datum för giftermål m. m.

Två av kvinnorna, Anna 1 och Ester, levde utomlands några år i ungdomen. Anna 1 var en kort tid gift i USA med en svenskättling. Ester var förlovad i Berlin med en tysk man

som är obekant inom släkten. Han var en hemlighet som det inte talades om förrän 1986 när Birgitta Meurling i förbi gående hörde honom omnämnas av en syster till Ester. Båda männen stupade i första världskriget. När dessa kvinnor en tid därefter återvände till sina hembygder, gifte de sig med män från lokalorten och födde sina barn där.

Förutom av första världskrigets fasor drabbades kvinnorna även av pandemin spanska sjukan. Anna 2 blev svårt sjuk och hade en lång konvalescenstid på sjukhus. Esters svåger Erik avled i pandemin och systemen Ruth blev änka blott 26 år gammal. Kajsa förlorade 1926 sin åttaårige son Östen i cancer och blev därefter igenom sin långvariga sorg en inbunden personlighet jämfört med hur hon skall ha varit tidigare. Något tragiskt i slutet av livet var det när ett par av kvinnorna liksom ett par av deras män kom in på äldreboende och dessutom drabbades av demens. Det var då ingen glädje för barn och barnbarn att besöka dem på äldreboenden. Kvinnornas hårda arbete hade bidragit till att livets slutskede präglades av mycket värk och utslitna leder som fördustrade tillvaron. Katarina Ek-Nilsson skriver: "De allra sista åren, de på långvården vill jag inte alls minnas – men måste för att ge bilden av mormor full rättvisa" (s. 18).

Trots att dessa kvinnor levde i ett patriarkaliskt samhälle ger de inte uttryck av att ha varit underdåniga eller passiva och följ samma. I stället har de haft en stark vilja som tog sig uttryck i en betydande arbetsamhet och sinne för skötsamhet, ordning och reda. Arbetsamheten verkar de ha fått med sig från sina föräldrahem, och den ville de förmedla vidare till sina efterkommande. Annika Nordström skriver att hennes mormor «hade en förebild i sin mamma och andra hårt arbetande Masthuggskvinnor som tog ett stort ansvar, ofta visste vad de ville och kunde vara nog så bestämda» (s. 298).

Kvinnorna stod i stor utsträckning för fostran av barnen och kunde därför emellanåt upplevas som stränga även av barnbarnen jämfört med vissa mildare morfäder. Dessa var mer överseende mot barn och barnbarn. Katarina Ek-Nilsson skriver: «Morfar Alfred framstår alltjämt som den mest vänliga, snälla och tålmodiga person man kan föreställa sig» (s. 59). På liknande sätt uttrycker sig Marianne Liljequist. Mot detta ställs hennes mormor som «var den reserverade som kom med förargliga moraliska pekpinningar», men «jag var utvald, det var det tysta budskap som mormor förmedlade till mig. Jag blev ända från början mormors barn» (s. 219f).

Den inre kraft som bar dessa kvinnor, utgjorde en levande gudstro som de gärna ville förmedla till sina barn och barnbarn. Anna 1 var kyrkvård och de andra kvinnorna lyssnade regelbundet på söndagens radiogudstjänster förutom att de besökte kyrkan emellanåt. Någon dragning till de frikyrkliga väckelserörelser som förekom, fanns inte. Det hade varit av värde om bokens författare hade fördjupat sig något mer i fråga om vad religionen betydde för dessa kvinnor i vardagen och vilka religiösa trosföreställningar som präglade dem. De hade i varje fall en klar uppfattning om att livet fortsatte efter döden. Det gav dem tröst när tragiska dödsfall inträffade.

Metodiskt sett har författarna tillämpat autoetnografiska synsätt då "forskaren använder sina egna personliga erfarenheter som empirisk utgångspunkt för att analysera kulturella fenomen" (s. 13). En fråga jag ställer är om det enbart varit en fördel att barnbarnen har utfrågat sina mormödrar. Kanske stod de varandra för nära för att mormödrarna skulle avslöja olika familjehemligheter. Marianne Liljequist fick först vid nitton års ålder av en slump höra att hon fötts utom äktenskapet 1950 och att hennes styvfar inte var den biologiske fadern. Annika Nordströms mormor berättade sent i livet och i förbifarten under

en bilfärd att hennes fader Anders hade fått ett barn utanför äktenskapet medan han var gift. Helt uppenbart har mormödrarna varit tystlåtna på flera punkter till barnbarnens förundran. De skriver i slutordet om mormödrarna: «De bar på erfarenheter vilka omgavs av tystnad ... Orsaken till tystnaden lämnar oss efterkommande i ovisshet» (s. 313f). Om en utomstående hade utfört intervjuer, kunde denna sekretess kanske ha luckrats upp. Det är i alla fall min erfarenhet från tidigare fältarbeten om teman som är känsliga och svåra att berätta om. Ur genusperspektiv frågar jag mig om det är viktigt att kvinnor intervjuar kvinnor om känsliga teman. Vad hade det betytt om en broder till författarna i stället hade gjort intervjuerna? Självt har jag utfört många intervjuer med kvinnor om känsliga ting som kan gälla sorg, barnafödande osv.

Eftersom tre av författarna har haft en nära och kärleksfull relation till mormödrarna under uppväxten, frågar jag mig om de blivit alltför nostalgiska i sin framställning. Mormödrarna framstår i varje fall till stor del i ett ljusets skimmer och det gör även vissa morfäder. Livet kan säkert ha varit ännu hårdare, svårare och slitsammare än vad som framkommer i författarnas skildringar.

Boken är lättläst tack vare författarnas målande framställningar av mormödrarnas liv. Det finns en del uppgifter som författarna inte har kunnat få svar på. Då fyller de i med en del spekulativa resonemang och frågor som kan höja läsarnas intresse. Det framgår klart i texten när författarna saknar uppgifter och då lägger fram tänkbara scenarier. Boken har en populärvetenskaplig framtoning och borde vara lämplig som studiemedel för studiecirkel med historiskt intresse. Författarna har lagt ner ett omfattande och engagerat detektivarbete som jag hoppas skall inspirera många kulturintresserade läsare till att bland annat utforska sin egen historia.

11 Medicinhistoria

Medicinhistoria representeras av en doktorsavhandling om läkarberättelser under svenskt 1800-tal (nr 26)

26 Annelie Drakman Rig 2018 nr 4 s 228-230

Annelie Drakman: När kroppen slöt sig och blev fast. Varför åderlåtning, miasmateori och klimatmedicin övergavs vid 1800-talets mitt. Uppsala universitet. Uppsala Studies in History of Ideas, 49. Uppsala 2018. 254 s. English summary. ISBN 978-91-5130309-3.

Annelie Drakman har lagt fram en doktorsavhandling i idéhistoria vid Uppsala universitet. Hon har studerat hur svenska läkares syn på kroppen, sjukdomar och sjukdomsbehandling kraftigt förändrades strax efter 1800-talets mitt. Fram till denna tid hade åderlåtning, klimatmedicin och miasmateori varit grundpelare inom västerländsk medicin. Åderlåtning innebar en bloduttömning från kroppen. Detta skulle främja ett jämt flöde i kroppen och motverka flödesstopp. Miasmateorin innebar att smitta spreds genom luften via skadliga utdunstningar från döda kroppar och osunda platser. Förruttnelseämnet som kallades miasma var osynligt men kunde identifieras genom sin avskyvärda stank.

Det gällde att åtgärda lokala smitthärdar som avloppshögar, gödselstackar och träskmarker. Våtmarker var farliga genom att flöden av vatten dämtes upp, vilket ledde till förruttnelse. För läkarna gällde det därför att propagera för utdikning av sådana marker. Sjukdomar uppkom i mötet mellan kropp och omvärld. Det avsåg alltså något som kom utifrån och hotade kroppen som uppfattades som svag. Den samverkade ständigt med sin omgivning bland annat i form av landskapets yttre karaktär, vädret och dess växlingar, därav termen klimatmedicin. Värst var kall luftfuktighet. Sjukdomar kunde förutom genom luftens och landskapets inverkan även uppkomma genom kontakt människor emellan, vilket betecknades som kontagiös smittspridning. Det gällde att varna för kontakter med människor som kom utifrån och kunde medföra smitta. Att upprätta barriärer mot omvärlden var väsentligt. Det gällde att ha robusta väggar i husen och bära många lager av kläder på sig. Smuts kunde utgöra ett skydd för kroppen. Rökning motverkade flöden av skadlig materia utifrån. Under tiden fram till 1860-talet kännetecknades läkares medicinska ingripanden enligt författaren av att hantera flöden i en porös kropp. Det gällde att skapa lugna, jämna och regelbundna flöden och att avlägsna flödesstopp. Läkarna skulle mildra eller stimulera flöden av luft, vatten och kroppsvätskor in i, ut ur och inuti kroppen. Författaren benämner detta flödeshanterande medicin. Hon argumenterar mot en tidigare utbredd vetenskaplig uppfattning att läkarnas åtgärder avsåg att framkalla balans i kroppen.

Den genomgripande förändringen som skedde omkring 1870 innebar att kroppen övergick från att anses porös till att bli sluten och stängd mot sin omgivning. Huden uppfattades vara mindre genomtränglig än tidigare. Kroppen var inte längre svag och måste skyddas utan den hade förmåga att spjärna emot sjukdomsinflytanden som kom utifrån. Den behövde inte skyddas av omgivande barriärer. Författaren betecknar detta som gränsskyddande medicin. Avhandlingens titel När kroppen slöt sig och blev fast anspelar just på denna nya medicinska uppfattning som uppträdde plötsligt och utan en genomgripande diskussion. Författaren är, i motsats till tidigare internationell forskning, noga med att framhålla att detta inte berodde på utan skedde före bakteriologins genombrott under det sena 1870-talet. Hon vänder sig även emot forskare i andra länder som daterat övergången mellan de två studerade kroppsuppfattningarna tidigare, inte sällan till sent 1700-tal. Detta har inget stöd i de svenska provinsialläkarrapporter som hon bygger på och som genomgående pekar på tiden omkring 1870. Hon är säker på att hennes tidfästning är den riktiga men kan inte förklara varför förändringen mellan de två kroppsuppfattningarna skedde just då och vad som låg bakom detta. Hon skriver i slutet av avhandlingen: "Men egentligen har jag inte angivit orsakerna till varför uppfattningarna om interaktionen mellan kropp och omgivning förändrades så radikalt. Min analys omfattar bara att visa på skiftet samt redogöra för dess konsekvenser; jag förklarar inte varför skiftet inträffade" (s. 210).

Den nya synen innebar att det gällde att bevaka kroppens gränser i förhållande till kroppsutsöndringar som avföring, urin, saliv och utandningsluft. Sjukdom ansågs kunna uppkomma i hemmet. Trångboddhet, alltför mycket kläder, närheten till boskap i sovrummet, bristande renlighet och vädning kunde utgöra bidragande sjukdomsorsaker. Smutsiga hem var skadliga just genom att kroppsutsöndringar ansågs vara farliga för kroppens försvarsförmåga. Parasiter och skadedjur behövde utrotas eftersom de upplevdes penetrera kroppens försvar. Åderlåtning betraktades så att kroppen dränerades på kraft som behövdes inne i kroppen. Precis som åderlåtning var inte heller miasmateori och klimatmedicinska tankegångar längre aktuella inom skolmedicinen. Dessa synsätt

kom dock fortsättningsvis att tillämpas inom alternativmedicinen under det sena 1800-talet.

Vid inträffade sjukdomar borde familjemedlemmar enligt den nya kroppsuppfattningen skiljas från varandra och inte sova i samma rum. Folksamlingar kunde också innebära medicinska problem och det särskilt i anslutning till att smittsjuka personer begravdes. Här stötte dock provinsialläkarna på motstånd från allmogen som ville hålla fast vid invanda traditioner inte minst i samband med begravningar. Läkarna påtalar också flera andra kulturkrockar i relation till allmogen. Det gäller bland annat läkarnas renlighetsivranden som ifrågasattes. Folklivsuppteckningar skulle här kunna ge en kompletterande bild av allmogens egna uppfattningar och strävanden.

Det omgivande klimatet och naturen kom i motsats till tidigare att uppfattas som hälsostärkande genom solljus, frisk luft och rent vatten. Det var enligt läkarna viktigt att kroppen blev härdad för att motstå skadliga inflytanden. Det blev inte heller hälsovådligt att ge sig ut på resor eller att träffa främmande människor. Tvättningar och bad blev viktiga för att avlägsna skadliga kroppsutöndringar och smuts från huden även om provinsialläkarna mötte en hel del motstånd från allmogen också i detta avseende. Där betraktade man fortfarande vatten som en substans som påverkade kroppens inre.

Som källmaterial har författaren använt cirka 2 500 provinsialläkares 8 800 årliga rapporter till Sundhetskollégium (från 1877 Medicinalstyrelsen) under åren 1820–1900. Huvudparten av dessa rapporter är digitalt tillgängliga i Medicinhistorisk databas vid Linköpings universitet med adressen www.ep.liu.se/databas/medhist. Här kan man följa läkarnas synsätt, hur de behandlat medicinska problem, skildrat lokalbefolkningens levnadssätt och hur de arbetat preventivt för att förebygga sjukdomstillstånd. Det går att göra statistiska bearbetningar av hur ofta vissa ord och uttryck förekommer över lång tid, något författaren har använt sig av. Självt har jag haft stor nytta av detta digitala material i en regional studie om mötet och den kulturella anpassningsprocessen på landsbygden mellan nytillkomna provinsialläkare och äldre former av folkligt botande (se ARV. Nordic Yearbook of Folklore 2017 s. 51–90, <http://kga.nu/tidskrifter/bok/arv2017>).

Till slut: Avhandlingen är lättläst genom att den är pedagogiskt upplagd samtidigt som detta medför en hel del upprepningar. Författaren är väl beläst inom internationell medicinhistorisk litteratur och förhåller sig till principiella diskussioner som där har förts. Hon argumenterar ofta mot tidigare vetenskapliga uppfattningar och markerar därigenom att hennes forskningsresultat om övergången mellan de båda kroppsuppfattningarna och konsekvenserna därav är nydanande. Detta kan säkert leda till fortsatta diskussioner. Avhandlingen utgör ett viktigt bidrag till det svenska nationella nätverket för medicinsk humaniora och samhällsvetenskap, <http://nmmhs.se/>.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

12 Medieforskning

Medieforskning representeras av en doktorsavhandling om radiolyssnande i Sverige i ett historiskt perspektiv (nr 27): en antologi om universitetet som medium och digital humaniora (nr 28)

27 Elin Franzén Tidsskrift for kulturforskning 2022 nr 1 s 91-94

Elin Franzén. Radio. Vardagsliv tillsammans med ett massmedium. Mediehistoriskt arkiv 51. Lund 2021. 319 sider. Diss. ill. English Summary.

Anmeldt av Anders Gustavsson. Oslo universitet

Elin Franzén har vid Stockholms universitet lagt fram en doktorsavhandling i etnologi om radiolyssnande i Sverige. Praxis i vardagen som även omfattar helger står i centrum. Det rör sig om möten mellan människor och materiell kultur i form av radioapparater. Dessa har i stor utsträckning förändrats alltsedan de började användas på 1920-talet. Berättelser om erfarenheter och upplevelser är det viktiga i avhandlingen.

Genom att erfarenheter och upplevelser står i centrum för undersökningen har det varit fruktbar för författaren att teoretiskt sett använda fenomenologiska perspektiv. Författaren nyttjar konsekvent de fenomenologiska tankarna i sina analyser. Hon skriver: «Frågan vad radio är som upplevt fenomen implicerar dels objekt som kan upplevas och dels subjekt som upplever» (s. 13). Genom fenomenologin är också intersubjektivitet ett framträdande begrepp. Den sociala omgivningen blir viktig. «Världen upplevs därmed inte bara som *min* värld, utan *vår* värld» (s. 27). Inga andra teoretiska perspektiv har prövats i avhandlingen, t ex. aktör-nätverksteori, ANT. Eftersom undersökningen gäller massmediet radio relaterar författaren till en del medievetenskapliga undersökningar. Avhandlingen är starkt inriktad på radiolyssnande utan några direkta jämförelser med undersökningar av TV-tittande.

Materialet utgörs dels av svar på två frågelistor och dels författarens egna intervjuer med arton personer, sex kvinnor och tolv män, som är aktiva radiolyssnare. Åldersfördelningen sträcker sig från 26 till 90 år. Upprop med intresseförfrågan om intervjudeltagande skedde bl.a. på de sociala medieplattformarna Facebook och Twitter. Den äldsta frågelistan *Radio* sändes ut till Nordiska museets meddelare 1967. Där finns uppgiftslämnare som hade minnen från radions första tid på 1920-talet. Den andra frågelistan har författaren utarbetat i samarbete med de etnologiska arkiven på Nordiska museet i Stockholm och i Göteborg. Drygt 200 skriftliga svar kom in mellan 2017 och 2019. De flesta meddelarna utgjordes av kvinnor födda mellan 1940 och 1980. Blott en meddelare var född utanför Sverige. Detta sentida material utgör enligt författaren det huvudsakliga analysunderlaget (s. 37). På så vis är undersökningen främst en samtidsstudie på 2010-talet med historiska tillbakablickar så långt som meddelarnas minnen sträcker sig.

Efter det första inledande kapitlet ges i kapitel två och tre en radiohistorisk orientering kring apparatur och lyssnandeformer med start på 1920-talet. AB Radio tjänst fick tillstånd att sända program första gången på nyårsdagen 1925. Fram till 1955 fanns endast en kanal att välja på. Då tillkom P2 förutom P1. Från början fanns stationära kristallmottagare med hörlurar. Grannar kunde samlas i ett hushåll för att lyssna. Förutom kristallmottagarna före kom det elektronrörmottagare som bestod av en stor låda med högtalare i stället för hörlurar, men de var betydligt dyrare i inköp. Radioapparaten blev en möbel i hemmet där familjen samlades.

Det upplevda rummet benämner författaren *space* till skillnad från *place* som utgör det fysiska rummet. Om det inte fanns elektricitet var apparaterna batteridrivna. Det gick också att lyssna på utländska sändningar. Särskilt nämns Radio Luxemburg.

Batteridrivna mobila transistorradioapparater började förekomma på 1950-talet. Då kunde lyssnaren ta med sig radioapparaten dit man förflyttade sig. 1964 tillkom en tredje kanal P3 som inriktade sig på populärmusik. I slutet av 1970-talet etablerades lokalradiostationer. De kom från och med 1980-talet att sändas i en egen radiokanal P4. Lyssnarna kunde då få regelbunden information från sitt eget geografiska område. 1993 upphörde det statliga radiomonopolet och många nya radiokanaler startades. Radion blev på så vis mer och mer kommersialiserad genom att vara reklamfinansierad.

På 2010-talet har det blivit vanligt med podcastformat och webbsidor. Då kan lyssnaren ladda ned internetplattformar och lyssna i mobiltelefon eller dator i fickformat vid valfri tidpunkt i efterhand på radioprogram som redan sänts eller innan de blivit sända. Särskilt nämns appen Sveriges Radio Play. En central komponent i det mobila radiolyssnandet är hörlurar liksom under radions första tid. En fördel är att lyssnaren inte stör omgivningen ute bland andra människor. För författaren benämner den tidigare utsändningsformen som fortfarande finns kvar, för linjär och den senare varianten för poddlyssnande. Inom den linjära formen kan programmen både vara direktsända och inspelade i förväg.

Kapitel fyra avser innehållet i de program som meddelarna lyssnat på. I många fall tar de fasta på en kanal. Intresset kan förändras genom åren. Enligt meddelarnas berättelser har musik varit extra viktig för dem under ungdomsåren. Ibland söker lyssnarna ny information, men det finns även ett socialt inslag genom att radion blir en hjälp vid upplevd ensamhet och när man inte kan somna om kvällen.

Kapitel fem lägger en tidsaspekt på lyssnandet. Subjektiva upplevelser av tid blir framträdande. Genom att kunna lyssna i efterhand eller i förväg behöver man inte längre passa tider och riskera att gå miste om program som redan har sänts. En fördel med radio jämfört med TV är att man kan utträtta andra sysslor samtidigt med lyssnandet. Författaren skriver: «Köra bil, promenera, diska, laga mat, sortera, hänga och stryka tvätt, måla, sticka, teckna, rensa ogräs eller plocka bär från buskar i trädgården är några av alla de sysslor som deltagarna ägnar sig åt medan de lyssnar på radio» (s. 197). TV däremot måste man se på hela tiden.

Morgonen är den tid på dygnet då linjära direktsändningar av nyheter är mest aktuella medan podcastformatet dominerar senare på dagen. Lyssnandet skiljer sig också mellan vardagar och helg. Populära helgprogram är «Ring så spelar vi» och «Melodikrysset» på lördagar som har förekommit sedan 1960-talet. Radio bruket kan i sådana fall bidra till upprätthållandet av rutiner som ger en upplevd trygghet. Till frågan om tid hör även meddelarnas radiominnen. Vissa av dem har etsat sig fast. Dit hör t. ex. rapporteringen om Olof Palmes död och program där man hörde Hitlers röst men även barnprogrammet «Barnens brevlåda».

Avhandlingen är välskriven och läsbar. Ibland kan framställningen bli något omständlig med en del upprepningar. Empirin kommer väl till användning både genom referat från meddelarnas utsagor och direkta citat. Det fenomenologiska teori perspektivet finns med i hela framställningen. Lyssnarnas personliga upplevelser kring sina erfarenheter står i centrum. Meddelarna diskuteras med avseende på ålder. Däremot beaktas inte uppgiftslämnarnas sociala tillhörighet och inte heller olika sociala och regionala miljöer i städer eller på landsbygd. Sådana aspekter skulle kunna ha anlagts eftersom både intervjuer och frågelistsvar innehåller uppgifter om social och regional tillhörighet. Könaspekt är också frånvarande som analysredskap. Kvinnors och mäns lyssnande verkar i alla fall ha varit olika. En kvinna kunde enligt ett par utsagor lyssna på söndagsgudstjänsterna medan hennes man följde nyhetsändningarna (s. 151, 154). Detta är egentligen enda gången som program med religiösa inslag omnämns, trots att radiogudstjänster har förekommit sedan 1925. Jag saknar vidare att lyssnande på

sportprogram inte omnämns eller kommenteras i avhandlingen. Det har varit viktigt för många med mig sedan uppväxtåren.

Som slutomdöme vill jag framhålla att avhandlingens resultat utgör ett viktigt bidrag till medieetnologisk forskning. Boken kan dessutom rekommenderas till en bred läsekrets. De flesta människor bör kunna känna igen sig och relatera till egna upplevelser av radiolyssnande.

28 Universitetet som medium Rig 2016 nr 3 s. 188-190

Universitetet som medium. Matts Lindström & Adam Wickberg Månsson (red.). Mediehistoriskt arkiv 27, Lund 2015. 296 s., ill. ISBN 978-91981961-0-8.

Medieforskarna Matts Lindström och Adam Wickberg Månsson har redigerat en antologi som diskuterar universitetet som medium med tonvikt på humaniora. Tretton svenska forskare medverkar. De är i första hand medievetare, men även några litteraturvetare samt en idéhistoriker och en historiker. Forskarna reflekterar i stor utsträckning över hur den egna forskningen har förändrats i mötet med den digitala teknologin. Begreppet digital humaniora spelar en framträdande roll i resonemangen. Historiska perspektiv på universitetet blandas med aktuella nutidsfrågor. Jag väljer att i kortform lyfta fram några forskares reflektioner.

Boken indelas i fyra tematiska delar. Den första delen, Kunskapens vägar: Fysiska platser och digitala verktyg, diskuterar hur akademiska forsknings- och publikationsformer har förändrats i mötet med nya teknologier. Pelle Snickars ser både möjligheter och begränsningar när Open Access och peer-review-tidskrifter, som utformats enligt naturvetenskapliga mönster, skall appliceras inom humaniora. Han skriver: Till exempel finns det ofta en orimligt hög skattning av peer-review-granskning som en form av allenarådande kriterium för vetenskaplig publikationskvalitet. Det är bland annat till förfång för humanioras traditionella sätt att granska publikationer, nämligen att publikt recensera dem (s. 28).

Bokens andra del, Universitetssystemet: människor, medier, maskiner, tar upp frågorna om universitetets kommunikativa relation till samhället utanför. Magnus Bremer skriver om de informella och internationella observatörsnätverk som växte fram inom den meteorologiska vetenskapen under andra delen av 1800-talet. Jonas Andersson Schwarz diskuterar på motsvarande sätt olika blogg nätverk under titeln "Bloggen som annex till akademien". Han noterar att bloggandet till stor del utgör en manlig aktivitet.

Bokens tredje tema, Kunskap och kommunikation: ordens ordning, diskuterar språket vid universiteten. Bo Lindberg undersöker det akademiska språket som medium från äldsta tid till vår egen tid. Latinet var dominerande vid de tidigmoderna universiteten fram till 1700-talet, då det svenska språket tog över. På ett liknande sätt har engelskan blivit alltmer dominerande efter andra världskriget. Genom ett internationellt gångbart språk förstärks möjligheterna till internationella kontakter inom akademien.

Den fjärde delen i boken, Kritiska perspektiv, lyfter fram två förgrundsgestalter inom internationell mediehistorisk forskning, nämligen Friedrich A. Kittler och Hans Ulrich Gumbrecht. Här diskuteras universitetens långa mediehistoria sedan medeltiden, förändrade existensvillkor och nya möjligheter i en digital framtid. Gumbrecht påtalar

både problem och möjligheter för humaniora i skärningspunkten mellan ett traditionstyngt förgånget och en digital samtid.

Boken avslutas med utförliga litteraturreferenser för den som vill fördjupa sig i de frågor som här diskuteras. Denna bok tar upp ett mycket aktuellt och angeläget tema inom universitetsvärlden i samband med de nya teknologiska framsteg som skett. Det gäller för forskarna att ta tillvara de nya möjligheter som uppstått i fråga om att finna forskningsmaterial och litteratur på nätet samt att sprida forskningsresultaten ut över hela världen både till andra forskare och till en bred allmänhet. Oslo universitet har nyligen inrättat ett digitalt forskningsarkiv med adressen www.duo.uio.no.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

13 Kustkultur

Kustkultur representeras av en monografi om öar (nr 29); en doktorsavhandling om autonoma Åland (nr 30); en monografi om båtsmän i Bohuslän (nr 31); en monografi om livet i fiskeläget Grundsund (nr 32)

29 Owe Ronström Rig 2016 nr 4 s 253-254

Owe Ronström: Öar och öighet. Introduktion till östudier. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2016. 312 s., ill. ISBN 97891-7331-790-0.

Etnologen Owe Ronström är uppväxt på Sveriges största ö Gotland och har tillbringat en stor del av sitt vuxna liv där. I den här recenserade boken tar han upp en principiell diskussion om hur öar uppfattas. Både positiva och negativa synsätt presenteras och analyseras. Såväl verkliga som metaforiska eller fiktiva öar omtalas. Bland de fiktiva öarna finns föreställningar om paradiset, utopier och dystopier. Det senare avser helvete och skärseld. Öar som turistdestinationer uppkom under det sena 1800-talet. Konstnärer och poeter gick i bräschen och beredde marken. Negativa föreställningar om öar spåras tillbaka till 1700-talet. Dit hör tankar om ålderdomlighet, isolering, inavel och efterblivenhet. Författaren använder sig av verbet "öa" som inte är vanligt på svenska men som ofta förekommer i engelsk-språkiga östudier. I flera språk finns många olika ord som betecknar öar. De verkar vara särskilt frekventa inom örika områden.

Framställningen i boken har till stor del en idéhistorisk inriktning genom att olika tankefigurer om öar är centrala. De produceras gärna av fastlandsbor och inte av öborna själva. Undersökningen grundar sig på forskningsprojektet "Öar och öbor" som genomfördes 2009–2013. Exempelen i boken hämtas i stort sett från hela världen. Antalet namngivna öar i världen uppskattas till över en halv miljon. Den största tätheten av öar inom ett begränsat område finns i Ålands hav. Cirka 650 miljoner människor bor på öar och de utgör omkring tio procent av världens befolkning. En fjärdedel av världens omkring två hundra självständiga stater är öar eller arkipelager. Sverige, Norge, Finland

och Kanada utgör världens örikaste nationer. En betydande del av världens kulturarv finns på öar, däribland en åttandedel av Unescos alla världsarv. Karaktären av minneslandskap från det förflutna förstärks på så vis på öar.

År 2013 fanns 984 bebodda öar i Sverige med omkring sexton procent av landets befolkning. Sedan år 1900 har 879 öar förlorat sin fasta befolkning. Ungefär hälften av de bebodda öarna är numera förbundna med fastlandet genom broar, tunnlår eller vägbanor. Då kan känslan av att vara öbo bli mindre påtaglig. Detta har inte minst besökande turister upplevt. Öborna brukar vara mer öppna än turisterna för att få fasta landförbindelser som ett sätt att underlätta pendling till fastlandet.

Materialet i boken har i stor utsträckning hämtats från litteratur, småtryck i form av turistbroschyrer och internet. En stor förebild för författaren är den brittiske öforskaren John Gillis vars arbeten ofta citeras. Hans föreläsningar på Högskolan på Gotland utgjorde en viktig inspiration när författaren startade sitt ovannämnda projekt. En annan inspirationskälla var professor Godfrey Baldacchino vid Institute of Island studies i Charlottetown, Kanada, där Ronström en tid var gästforskare.

Det har varit lärorikt för mig som etnologisk kustforskare att ta del av all den information om föreställningar om öar och öbor över hela världen som denna bok innehåller. Den är lättfattligt skriven på ett medryckande sätt och kan därför anbefallas både till kulturforskare och en bred allmänhet. Nästa steg för forskningen blir att undersöka öbors egna föreställningar och deras livsföring i vardag och högtid. Det kräver fördjupade fältarbeten på utvalda öar inom olika områden.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

30 Ida Hughes Tidlund Tidsskrift for kulturforskning 2022 nr 2 s 97-99

Ida Huges Tidlund 2021. Autonomous Åland. A hundred years of borderwork in the Baltic Sea. Department of Ethnology, History of Religions and Gender Studies. Stockholm University. Stockholm 2021. 219 pp. Diss. Ill.

Anmeldt av Anders Gustavsson, Oslo universitet

Ida Huges Tidlund har presenterat en doktorsavhandling i etnologi vid Stockholms universitet och Centrum för maritima studier (CEMAS) i Stockholm. Temat avser gränsfrågor i anslutning till den autonoma ön Åland med drygt 30 000 invånare 2021 mitt emellan Finland och Sverige i Östersjön. Tillsammans finns det 6 700 öar varav 60 är bebodda. Nationernas förbund (NF) beslöt genom en autonomiakt 1921 att det svenskspråkiga landskapet Åland skulle vara självstyrande och demilitariserat men samtidigt stå under finländsk suveränitet. En så kallad garantilag bestämde att öbefolkningens språk, kultur och traditioner skulle skyddas. Åländsk mark skulle förbli brukad och ägd av ålänningar. Det finns en hembygdsrätt (right of domicile) som fungerar som ett regionalt medborgarskap. Denna rätt krävs för att vara politiskt aktiv, idka näring eller äga hus och mark. Både självstyrelsen och demilitariseringen är skyddade genom internationella traktat. Till den åländska autonomi hör bestämmanderätt över utbildning, industri, handel, trafik, postservice, hälso- och sjukvård, radio, TV,

polisväsen, kultur och museer. Landskapsregeringen har den exekutiva makten, som regleras genom en åländsk lagsamling.

Åland har ingen skyldighet att undervisa på annat språk än svenska. Det är det enda officiella språket. Därför är Åland ännu mer svenskspråkigt än Sverige där flera språk kan förekomma vid undervisning. År 2018 hade 87 % av ålänningarna svenska som modersmål. Ålands autonomi symboliseras bl.a. genom en åländsk flagga och egna frimärken. Till den finska statsmaktens inflytande över Åland hör utrikespolitik, gränskontroller, penningpolitik och civil- och kriminallag.

Avhandlingens mål är att undersöka hur gränser blir till genom juridiska regleringar, som kan förändras över tid, och hur de påverkar vardagen för de människor som berörs av dem. Det blir både makro- och mikroperspektiv. Tanken är att gränser och handlingar hänger ihop. Teoretiskt sett är avhandlingen inspirerad av Jean-Paul Sartres fenomenologi, filosofen och fenomenologen Edward Casey och socialantropologen Sarah Greens syn på att gränser är legala och kulturella konstruktioner för att skapa klarhet för människor som berörs. En gräns är en punkt där något börjar och något annat upphör. Den är alltså immateriell. ”Här” åtskiljs från ”där”. Åland kan av ålänningarna uppfattas som ”här” till skillnad från Finland som utgör ”där”.

Författarens material består dels av femton egna intervjuer utförda 2017 och deltagarobservationer 2016–2019. Vid fältstudierna har författaren, som är bosatt i Stockholm, haft nytta av att kunna berätta om att hon har släktrelationer på Åland. Enligt hennes fälterfarenhet är det inte helt lätt att som utomstående nå en ingång bland ålänningar. Äldre arkivaliskt källmaterial har också använts i avhandlingen. Dit hör arkiverade levnadsintervjuer gjorda med äldre människor mellan 1952 och 2015, lagböcker, tidningsartiklar, kartor och skolböcker. Deltagarobservationer har bland annat utförts på gränsskären Märket och på färjor till och från Åland där tax free-handel förekommer. Den utgör en viktig del inom Ålands ekonomi. Tobak och alkohol men även svenskt snus, som är förbjudet i Finland, är viktiga försäljningsvaror. Där till kommer smuggling bl.a. av svenskt snus.

Medan det första kapitlet utgör en introduktion behandlar kapitel två de juridiska förutsättningarna genom att författaren studerar lagarna som reglerar autonomin. Den första självstyrelselagen kom 1921 och den andra 1952 där minoritetsskyddet förstärktes. Den tredje självstyrelselagen utfärdades 1993, och då stärktes skyddet av det svenska språket ännu mer. Tredje och fjärde kapitlet tar fasta på frågan om maritima gränslinjer som är mer diffusa och svåra att upptäcka än landgränser. Det finns endast en landgräns på Åland, nämligen på ett mindre skär strax ovanför havsytan kallat Märket, där en del tillhör Åland/Finland och en annan del tillhör Sverige. Området Skiftet har delat Åland från Finland och Ålands hav har avskilt Åland från Sverige. Gränserna måste kontrolleras vart femtionde år inte minst med tanke på att landhöjningen är hög i Östersjön. Nya småöar har tillkommit. En karta i avhandlingen (s. 78) visar hur skären Märket har fått en starkt utökad strandlinje från 1810 till 1980. Kapitel fem och sex tar upp hur ålänningarna förhåller sig till gränsen i sitt vardagsliv, så som i samband med säljakt, fiske och handel både med Finland och Sverige. För att synliggöra hur ålänningar förhåller sig i praktiken till sina gränser använder författaren begreppet hodologisk navigering med inspiration från Sartres fenomenologi. Det innebär att människor agerar för att uppnå ett visst mål. Medvetenheten om gränsen är framträdande eftersom ålänningarna så ofta måste hantera den. Författaren skriver att gränsen poppar upp. Vid färder på vatten måste väder i form av vind, vågor och isförhållanden tas med i beräkningen. Långvarig personlig erfarenhet av att navigera i dessa gränsvatten spelar också roll.

Kapitel sju summerar hundra år av Ålands autonomi och hur den tagit sig uttryck i hanteringen av gränserna och de förändringar som förekommit. Avhandlingen har en utförlig sammanfattning på svenska (s. 184–199), vilket inte brukar förekomma i svenska avhandlingar skrivna på engelska. Detta för stärker bilden av att Åland är mer svenskt än Sverige.

Avhandlingen är grundligt genomförd både vad gäller material, teorianvändning och analys. Den utgör ett viktigt bidrag till maritimetnologisk forskning. Det finns mycket diskussioner om lagstiftning och internationella överenskommelser, men också om ålänningarnas hantering i vardaglig praxis av de maritima gränserna.

Däremot saknar jag mer av jämförelser med undersökningar av andra gränsområden. Jag arbetade under 1990-talet inom ett forskningsprojekt med titeln Gränsens kulturmöten. Där tog forskarna fasta på gränsrelationer från sent 1800-tal och framåt under 1900-talet i de svenska landskapen Bohuslän och Dalsland och Östfold fylke på den norska sidan av gränsen. Huvudresultaten publicerades i antologin Gränsmöten, 1999, som inte nämns eller kommenteras i Tidlunds avhandling. Jämförelser med andra territoriella autonomier skulle också kunna ha gjorts i denna avhandling. Inte minst tänker jag på Färöarna och Grönland. De är öar som befinner sig under dansk överhöghet men som enbart nämns i förbifarten i avhandlingen. För Färöarnas del har etnologen Jóan Pauli Joensen utfört flera undersökningar med ett historiskt perspektiv. En annan etnolog som jag saknar i referenserna är den tidigare professorn vid Åbo Akademi Nils Storå som har starka forskningsband till Åland och som bl. a. år 2003 gav ut boken Fiskets Åland och fiskarkulturen. Inte heller nämns Skärgårdsinstitutet vid Åbo Akademi som grundades 1977. Det ger sedan 1978 ut tidskriften *Skärgård* och där har Nils Storå spelat en framträdande roll.

31 Nils Modig Rig 2018 nr 1 s 55-57

Nils Modig: Båtsmän från Bohuslän. Tjänsten i flottan och livet på torpet. Universus Academic Press, Malmö 2017. 302 s., ill. ISBN 978-91-8743934-6.

Nils Modig, som tidigare varit kommandörkapten i kustflottan, har skrivit en omfattande militärhistorisk bok om båtsmän i Bohuslän. Systemet med båtsmän förekom under det yngre indelningsverkets tid. Det varade från 1682 fram till 1901 när allmän värnplikt infördes i Sverige. Genom indelningsverket slapp bönderna att bli utskrivna till militärtjänst. De skulle i stället underhålla soldater i inlandet eller båtsmän utmed Sveriges kuster. Flera gårdar gick samman och bildade en båtsmansrote som var skyldig att rekrytera en båtsman. Vid anställning upprättades ett kontrakt mellan båtsmannen och roten som var hans arbetsgivare. Han fick ett särskilt båtsmansnamn och skulle som regel försees med ett båtsmanstorp med tillhörande byggnader, odlingsbar mark och betesmark. Dessutom hade han rätt till vedbränsle och utsäde på våren. Därtill kom skjutspengar och viss kostersättning i samband med resor till och från örlogsstationen. Båtsmansroten skulle stå för utrustningen med kläder fram till 1848 när kronan tog över denna utgift. Rotebönderna fick då i stället betala en avgift till staten. En mindre soldatlön utbetalades av båtsmansroten två gånger om året. Vid avsked från tjänsten kunde båtsmannen i vissa fall få en mindre pension som kallades gratial. Skyldigheterna gällande båtsmannen var en extra pålaga utöver skatterna som gårdarna hade att erlagga. I Bohuslän fanns omkring 300 båtsmän. När de var missnöjda med underhållet av torpen kunde de framföra klagomål. Då blev torpen synade av myndighetspersoner, vilket kan följas i bevarade syneförrättningar. Bönderna i båtsmansroten kunde bli ålagda att utföra nödvändiga renoveringar eller till och med nybyggnation.

Författaren har gjort en noggrann genomgång av militärhistoriska källor som finns på Krigsarkivet och Riksarkivet i Stockholm samt Landsarkivet i Göteborg. Kartmaterial har hämtats från Lantmäteristyrelsens arkiv. Författaren har själv låtit upprätta en karta över alla båtsmanstorp som blivit lokaliserade (bilaga 8 s. 299ff). Ett omfattande bildmaterial i boken kommer till stor del från Statens Sjöhistoriska museum i Stockholm. Författaren har inventerat och fotograferat bevarade båtsmanstorp i olika gott skick och befintliga husgrunder i norra Bohuslän i en numera ofta igenväxt omgivning. Boken tar i första hand upp båtsmännens tjänstgöring på fartyg i flottan med övningsseglatser i fredstid eller arbete på varv. Detta skedde främst under sommarhalvåret, men i en del fall också under vinterhalvåret. Med tanke på sjövana och kunskaper i varvsarbete indelades båtsmännen i följande fyra kategorier: obefarna, sjövana, befarna och välbefarna. För att kallas sjövan krävdes att man varit sex månader till sjöss. Totalt utgjorde tjänstgöringstiden en tredjedel av året. Huvudort var örlogsstationen i Karlskrona med undantag för tiden 1805–1870 då Bohusläns två båtsmanskompanier tillhörde Göteborgs örlogsstation.

Arbetet har varit hårt för båtsmännen. Redan i femtioårsåldern var många av dem utslitna och blev avskedade som gamla och skröpliga. Båtsmännen var också utsatta för olika skador under tjänstgöringen. Under denna tid var hustrun och barnen ensamma hemma på torpet. Kvinnan fick sköta alla dagliga arbetsuppgifter både inom- och utomhus.

Tonvikten i undersökningen ligger på 1800-talet, då det rådde fredstid från och med 1814. Det är tunt med arkivmaterial från 1700-talet. Därför är det svårt att få uppgifter om båtsmännens tjänst under de olika krig som förekom på 1700-talet och fram till 1814.

Eftersom de militärhistoriska källorna står i centrum i boken finns det mindre uppgifter om livet på torpen. Båtsmännen och deras hemmavarande hustrur kommer inte till tals själva, inte heller bönderna som bildade en båtsmansrote. Man kan emellertid finna kompletterande uppgifter i bondedagböcker från 1800-talet. Jag har undersökt bonden Jakob Jonssons (1795–1879) utförliga dagböcker under tiden 1866–1879 från gården Prästbacka i Röra socken på Orust i Bohuslän. Tillsammans med två andra hemman underhöll Prästbacka en båtsman Carl Liten på torpet Holkarna. Jonsson har nedtecknat flera berättelser som han hört från denne båtsman, bland annat om strapatsrika resor med ångbåt som han varit med om till och från Karlskrona. Den 1 maj 1871 skriver Jonsson om en svår hemresa från Karlskrona då båtsmän "frusit mer på hemvägen än de gjort i vintras, hur sträng då den än varit, så de flesta av dem fått flera stora blåsor på händerna, ty under deras hemresa på ångfartyg natt och dag, utan att komma under däck, var ganska påfrestande under frostnätterna". Jonsson berättar även om hur bönderna i roten tillsammans utförde renoveringsarbeten på byggnaderna på torpet. De bidrog med både virke och arbetskraft.

Båtsmän från Bohuslän ger viktiga inblickar i hur det svenska indelningsverket var organiserat och fungerade för den försvarsgrupp som båtsmännen utgjorde. Det är berömvärt vilket omfattande arbete som Nils Modig lagt ned på att finna och sammanställa uppgifter i bevarade militära källor. Boken kan bli en viktig handbok och uppslagsbok för framtida militärhistorisk men även kulturhistorisk forskning.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

32 Maria Alexandersson Rig 2021 nr 4 s 265-266

Maria Alexandersson: Grundsund i mitten av 1900-talet – min pappa och hans vänner berättar. A-script Förlag, Göteborg 2021. 112 s., ill. ISBN 978-91-87171-29-1.

Ett av de mer centrala fiskelägena i Bohuslän under 1900-talet har varit Grundsund på ön Skaftö strax söder om Lysekil. Maria Alexandersson har intervjuat nitton informanter födda och uppväxta i Grundsund under åren 1925–1953. De berättar främst om vardagsliv men även om helgfarande med tonvikt på 1930 och 40-talen. Då var invånarantalet i Grundsund omkring ett tusen personer. Utgångspunkten för boken har varit att författaren velat ta vara på berättelser från hennes far Knut Olofsson född 1934 och hans omgivning under uppväxtåren. Boken är rikt illustrerad både med fotografier och folklivsmålningar utförda av Carl Gustaf Bernhardson (1915–1988), som var från Grundsund.

Berättelserna i Alexanderssons bok avser huvudsakligen vardagslivet i Grundsund. Där igenom kommer kvinnornas och barnens liv att stå i centrum och inte männens liv ute på havet inom fiske och sjöfart. En central kvinna i boken är författarens farmor Axelina (1888–1976) som födde åtta barn under åren 1915–1934. I likhet med andra fiskarkvinnor skötte hon helt och hållet om familjens ekonomi som grundade sig på inkomster från fisket.

Arbetsuppgifterna för kvinnorna var fysiskt krävande vare sig det gällde att bära in vatten i huset eller att åka iväg upp bland bergen för att finna vatten att tvätta kläderna i. På höstkanten begav sig fiskarkvinnorna iväg till närliggande bondgårdar för att hjälpa till med potatisplockning. Betalningen var in natura i form av potatissäckar som skulle täcka vinterns behov. Mjölk hämtade kvinnorna från bondgårdarna ett par gånger i veckan, innan en mjölkaffär så småningom öppna des i Grundsund. En extra inkomstkälla kunde vara att städa för de badgäster som i synnerhet bodde på en närliggande ö, Gåsö. Ett stort problem uppstod för änkorna efter att mannen omkommit på havet. Arbete i form av förlagsverksamhet utfört i hemmen för en av de båda regnklädersfabrikerna, Didriksons och Grundéns i Grundsund, men även Gåsöfjordens konservfabrik kunde då bli räddningen för hushållsekonomin.

Vilan från arbetet var på söndagarna iaktogs noggrant i enlighet med de levnadsregler som hade sin grund i den inomkyrkliga väckelserörelsen kallad schartauanism. Förberedelserna inför söndagens mathållning utförde kvinnorna på lördagen. Potatisen var skald och grönsakerna förberedda.

Barnen fick tidigt hjälpa till med arbetsuppgifter som att bära in ved att elda med, men det förekom också många lekar utomhus för barnen. Författaren beskriver flera av dem med utgångspunkt i intervjuerna. För ungdomar på 1950-talet var dansbanorna en samlingsplats. Dansen var dock inte uppskattad av en äldre generation som slog vakt om den schartauanska kyrkligheten som innebar miss tro mot danstillställningar. Det finns berättelser om ungdomar som smitit iväg på dans utan föräldrarnas vetskap.

En svår sjukdom som härjade omkring 1940 var tuberkulos. Två av Knut Olofssons systerkon avled. Själv blev han sjuk och fick tillbringa ett halvår 1941–1942 på Svenshögens sanatorium i Bohusläns inland och påbörja sin första skolgång där.

Knut Olofsson var den förste i sin fiskarsläkt som ville ägna sig åt högre studier. Modern skall då ha sagt: "Hur kan han komma på något sån't, det har vi inte råd med" (s. 54). Räddningen för sonen blev att han fick ett inackorderingsstipendium hos Gustafsbergstiftelsen i Uddevalla. På så vis kunde studierna genomföras och efter fyra år med bostad på skolhemmet i Gustafsberg krönas med realexamen 1953 och senare studentexamen 1956 i Uddevalla. Denna syn på högre studier på landsbygden var inte ovanlig under 1950-talet. Jag fick själv erfara den och lyckades kompromissa med min far, som var bonde en bit från Grundsund, genom att hem ifrån studera både till realexamen 1958 och studentexamen 1961 på korrespondensinstitutet Hermods i Malmö. På så vis kunde den studerande samtidigt fortsätta att vara en arbetskraftsresurs inom jordbruket.

Alexanderssons bok är välskriven och har ett särskilt intresse genom att den ingående berättar om den tid som folklivsmålaren Carl Gustaf Bernhardson har skildrat i sina konstverk som till största delen (526 målningar) förvaras på Bohusläns museum i Uddevalla. Ytterligare omkring ett par hundra målningar ägs av Aina Barneviks kulturstiftelse. Bernhardson var uppväxt under 1920- och 1930-talen och började måla sina minnesorienterade motiv under 1950-talet och fortsatte sedan fram till sin död 1958. Även för Bernhardson var fiskarkvinnorna i centrum och inte minst deras hårda arbete som han kände vara viktigt att dokumentera för eftervärlden.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

33 Svein Mönnesland Rig 2022 nr 3 s 193-194

Svein Mönnesland: En sångerska och ett mysterium. När Nösund var ett kulturcentrum. Sypress Forlag, Oslo 2022. 127 s., ill. ISBN 978-82-9122460-2.

Den norske språkforskaren och Balkankänna ren seniorprofessor Svein Mönnesland vid universitetet i Oslo har publicerat en turismhistorisk punktstudie. Den tar sin utgångspunkt i den tidiga bad- och kustorten Nösund på Orust i Bohuslän. Genom sin hustru Kirsten Bredsdorff Mönnesland har författaren familjesläktband med Sigrid Rohde som var ansvarig för sommarpensionatsrörelsen på Nösund 1916–1925. Paret Mönnesland har ett sommarhus i Nösund som länge varit i släktens ägo.

Utgångspunkten för denna studie är en resekista som den finlandssvenska sångerskan Rosa Arvonen deponerade på Nösunds sparbank 1920. Hon hade varit elev vid en operaskola som drevs av Madame Charles Cahier, en världskänd sångerska från Amerika, på sommarpensionatet på Nösund 1916–1921 från den 1 juni till den 15 september. Rosa Arvonen återvände aldrig till Nösund men resekistan finns fortfarande kvar. Den är fylld av vita sommarkläder, över hundra notblad, sångtexter, brev, vykort och några omfattande modekataloger från Paris. Notbladen avser många kända kompositörer, som Jean Sibelius, Edvard Grieg och Oskar Merikanto. På Nösund använde Rosa Arvonen pseudonymen Thelma Lorenzo, vilket framgår av brev som hon fått.

Innehållet i denna kista har noggrant undersökts av författaren. Han har också gått vidare och undersökt alla tillgängliga uppgifter om både Rosa Arvonen och Madame Charles Cahier. Han har därvid utfört ett betydande detektivarbete. Ett omfattande tidningsmaterial från både Sverige och andra länder har kommit till användning. På så sätt kan författaren följa när de två kvinnorna var för sig höll konserter i Sverige och utomlands. Ett omfattande bildmaterial med ett flertal miljöbilder från Nösund och fotografier från familjealbum som skildrar badlivet på Nösund vid 1900-talets början, har publicerats i boken. En fotoateljé startade i Nösund redan 1894, och den var mycket aktiv under det tidiga 1900-talet.

Under 1880-talet utvecklades Nösund till en badort. Nösunds Hafsbadanstalt öppnades 1885. Ångbåtsförbindelser med Göteborg tog sin början 1869. När Nösund Badhus aktiebolag etablerades 1903, byggdes två kallbadhus och ett varmbadhus. Baden var strikt åtskilda för kvinnor och män. Handels tidningens Veckoblad berättade den 8 april 1903 om "Ny badort vid västkusten". I Svenska Dagbladet den 13 juli 1913 fanns en stor artikel med titeln "Västkustidyllen framför andra. Nösund på Orust".

Rosa Arvonen föddes 1890 i Jakobstad i finska Österbotten där fadern Johannes Arvonen var präst. Hon kom in på Helsingfors musikinstitut 1911. Hon höll konserter i Jakobstad och Vasa 1913 och 1914 och fick goda recensioner. Hennes debutkonsert i Helsingfors ägde rum 1915. Samma år höll Madame Charles Cahier, som 1910 blivit svensk medborgare, en konsert i Helsingfors. Det är möjligt att hon och Rosa Arvonen då möttes för första gången.

Vid krigsutbrottet 1914 lämnade Madame Charles Cahier kontinenten och förlade sin verksamhet till Norden. 1916 började hon annonsera om att hon skulle starta en sommarskola på Nösund för operasångare.

Under åren 1915–1920 bodde Rosa Arvonen i Helsingfors och hade sångerskan Maikki Järnefelt som lärare. I finska tidningar finns information om konserter som hon höll under dessa år. När hon kom till Nösund var det för att vidareutbilda sig till sångerska på pensionatets operaskola. Pensionatsföreståndaren Sigrid Rohdes föräldrar var skådespelare och hade nära kontakter inom Stockholms kulturliv. Genom Madame Charles Cahiers operaskola lockades flera kända operasångare och musiker till Nösund. Bland dem märks tonsättaren Alfred Berg (1857–1929), kallad Fader Berg, från Lund. Han ledde Lunds studentsångförening 1891–1925. Två fotografier i boken visar besök som denna sångförening gjorde i Nösund 1916 och 1917. Alfred Berg var dirigent när Madame Charles Cahiers elever uppträdde.

Ett annat känt namn på Nösund var den finlandssvenske tonsättaren Moses Pergament. Han blev svensk medborgare 1918. Den amerikanske kompositören och pianisten Ivan Langstroth besökte Nösund sommaren 1917. En annan internationellt känd sångare var den skotske tenoren Joseph Hislop. Av Madame Charles Cahiers berömda elever märks de svenska sångerskorna Göta Ljungberg, Sigrid Brandel och Hjördis Wahlgren, vidare den norska sångerskan Erica Darbo och den finska sångerskan Pia Ravenna. Flera skådespelare och konstnärer besökte också Nösund, bland dem skådespelaren Anders de Wahl och landskapsmålaren Karl Nordström.

Efter vistelsen på Nösund flyttade Rosa Arvonen till Tyskland och gifte sig med glasmästare Ernst Kühn. Hon höll flera konserter i Tyskland under förra delen av 1920-talet, men uppträdde även i Finland under senare delen av 1920-talet. Vad som sedan hände

under 1930-talet är obekant. Hennes dödsår är också okänt. Mönnesland pekar på mysteriet varför hon inte återvände till sin deponerade resekista i Nösund. Det förblir emellertid en olöst gåta.

Den här boken ger en viktig inblick i hur badliv och finkulturellt liv inom sång och musik kunde flätas samman på en västsvensk kustort för hundra år sedan. Förutom turismhistoriskt intresse har boken även musikhistorisk relevans liksom att den kan läsas av en bred allmänhet.

Anders Gustavsson, University of Oslo/Henån

14 Kulturvetenskaplig ämneshistoria

Kulturvetenskaplig ämneshistoria representeras av en monografi om svensk och tysk folklivsforskning under nazismen och det kalla kriget (nr 34)

34 Petra Garberding Rig 2015 nr 2-3 s 132-134

Petra Garberding: Vetenskap mellan diktatur och demokrati. Svensk och tysk folklivsforskning i skuggan av nazismen och det kalla kriget. UNIVERSUS Academic Press, Malmö 2015. 342 pp. Ill. English Summary. ISBN 978-91-87439-15-5.

Petra Garberding är född i Tyskland 1965. Sina grundläggande etnologistudier genomförde hon vid universitetet i Kiel 1986-1993. 1994 flyttade hon till Sverige och fortsatte sina etnologistudier vid Uppsala universitet. Hon disputerade 2007 vid Södertörns högskola. Den bok som här recenseras är ett resultat av hennes postdoktor projekt i Uppsala 2009-2011.

Målet med denna studie är att undersöka etnologiämnets "utveckling och förändring i de svensk-tyska relationerna i spänningsfältet mellan diktatur och demokrati" (s. 11). Det rör sig om en vetenskapshistorisk undersökning med frågan om relationen mellan vetenskap och politik i centrum vid kontakterna mellan forskare i Tyskland och Sverige. Med hjälp av ett subjektivt forskningsperspektiv kan kontrasterna mellan diktatur och demokrati bli tydliga. Tidsavgränsningen i undersökningen avser naziperioden i Tyskland 1933-1945 och det efterföljande kalla kriget fram till den väst-/östtyska murens fall 1989. Historisk diskursanalys utgör det analytiska konceptet. Hegemoniska diskurser kan influera eller styra forskningen så som skedde under nazitiden. Senare kan de bli oacceptabla och ersättas av andra diskurser. Författarens analys i boken är klart nyanserade och trovärdiga genom att olika tolkningar av det insamlade materialet ställs mot varandra i diskussionen.

Boken är kronologiskt uppbyggd. Författaren bygger primärt på arkivaliska studier som rör brevkontakter mellan tyska och svenska men även amerikanska forskare. Författaren är starkt engagerad av sitt ämne och har inte lämnat något åt slumpen i sin strävan efter att finna arkivaliska belägg. Hon har även intervjuat tjugofem både svenska och tidigare västoch östtyska etnologer, bland de svenska finns jag, om kalla krigets tid. Citat från tyska texter publiceras i boken på svenska. De har översatts av författaren. Den tyska

originaltexten redovisas i noterna som finns nederst på sidorna. Ett namnregister i slutet av boken är till god hjälp om man vill söka efter uppgifter om enskilda forskare.

Det var just under 1930-talet som etnologin etablerade sig på allvar som akademisk disciplin både i Sverige och Tyskland. För nazisterna blev detta ämne viktigt genom att resultaten från dess undersökningar ansågs kunna tillämpas politiskt både i fråga om expansionssträvanden och inom raspolitiken. Etnologin tilldelades betydande ekonomiska medel från nazisternas sida. I Tyskland inrättades den första professuren i etnologi (Volkskunde) 1936 i Berlin. Det fanns flera nazistiskt orienterade etnologer vid denna tid och uttrycket "politisk etnologi" (politische Volkskunde) förekom.

En central svensk forskare vad gäller Tysklandskontakterna var Sigurd Erixon som var professor i etnologi i Stockholm 1934-1955. Universitetet i Heidelberg, som från och med 1933 hade avskedat 44 lärare på grund av deras ras eller åsikter, ville utnämna honom till hedersdoktor 1936. Samtidigt var han inbjuden till en vetenskaplig kongress i Lübeck anordnad av den nazistiska organisationen Nordische Gesellschaft (Nordiska sällskapet). Temat var hus- och gårdsforskning som låg Erixon varmt om hjärtat. Han valde att infinna sig vid kongressen i Lübeck framför att åka till Heidelberg. Han ledde en session om germanernas hus och gårdar i historisk tid utan att han nämnde rasteoretiska perspektiv. Några skriftliga källor där Erixon kritiserat nazismen finns dock inte. Han fortsatte samarbetet med tyska forskare under hela 1930-talet. Det gällde både nazistiskt orienterade och oppositionella kollegor.

En annan framträdande svensk forskare under 1930-talet var folkloristen Carl Wilhelm von Sydow som blev professor i Lund 1940. Han uttryckte i brev till tyska kollegor sin tveksamhet till den vetenskapliga utvecklingen i Nazityskland. Han gav exempel på vetenskapliga föredrag och publikationer som han bedömde som undermåliga särskilt med tanke på den tillämpade raspolitiken. Sigfrid Svensson som under 1930-talet var verksam vid Nordiska Museet i Stockholm hade många tyska etnologkontakter samtidigt som han var mycket kritisk mot nazismens politisering av etnologin. Detta skrev han offentligt om i den svenska pressen.

Ett utökat internationellt samarbete på 1930-talet tog sin början genom svensk-tyska kontakter i samband med två konferenser i Lund 1935 och i Berlin 1936. Detta blev grunden för bildandet av International Association of Folklore and Ethnology (förkortat IAFE) och the journal *Folk* som finansierades med nazistiska medel från Tyskland. IAFE kom att omfatta 15 europeiska länder och USA. De svenska forskarna såg sitt samarbete med Berlin enbart som ett vetenskapligt arbete och inte som politiskt påverkat. Brittiska forskare uttryckte däremot farhågor för att IAFE kunde bli en plattform för tysk nazistpropaganda. Svenskarna kom efter hand att inleda närmare samarbete med brittiska forskare vilket ledde till kritik från tysk sida. Det tyska ekonomiska bidraget till the journal *Folk* drogs in och the journal fick läggas ned. Efter Tysklands ockupation av Danmark och Norge 1940 blev svenska forskares avståndstagande från Tyskland mera markant och man drog sig undan vetenskapligt samarbete med tyska kollegor.

Efter andra världskrigets slut 1945 blev de flesta tyska etnologer som svenska forskare hade haft kontakter med före kriget, dömda för att ha varit medlöpare åt nazisterna. De fick yrkesförbud i flera år. Carl Wilhelm von Sydow upprätthöll kontakter med vissa tyska etnologer efter kriget, som inte varit uppenbart naziinfluerade före och under kriget. Han beskrev dessa forskare som offer för nazismen. Offermotivet förekom också i tyskt språkbruk. Det gäller Lutz Mackensen som snabbt efter kriget blev professor i

tyska i Göttingen. Will-Erich Peuckert som avskedats av nazisterna 1935 och som efter kriget blev professor i etnologi i Göttingen, upprätthöll kontakter med Sigurd Erixon. I övrigt rådde det en tystnad inom svensk etnologi efter kriget om tyska forskares medansvar för nazismen. Denna tid tegs ihjäl vilket även gällde i Tyskland. Gerhard Lutz' handbok i tysk etnologi som kom ut 1958 utelämnade helt etnologins historia under naziperioden. Detta uppmärksammade Sigfrid Svensson med tillfredsställelse i en recension i tidskriften *Rig* 1960. Han skrev att "efter 1945 finns ingen anledning för en utländsk betraktare att nu lyfta på mörkläggnings" (cit. efter Garberding s. 245).

När den tyska etnologin skulle byggas upp på nytt under 1950 och 1960-talen blev svensk-tyska forskarkontakter viktiga även om situationen blev helt annorlunda i Väst- och Östtyskland. Kontakter med stater som i likhet med Sverige varit neutrala under kriget blev särskilt viktiga i Tyskland. Enligt författaren upplevde tyska forskare svenska forskare som "kronvittnen" som var fria från ett nazistiskt förflutet. I Östtyskland blev forskning om materiell kultur central i motsats till under nazitiden. I den nya situationen blev kontakter viktiga med en sådan expert som Sigfrid Svensson, som dessutom uppfattades som anti-nazist. En svensk forskare som däremot kom i konflikt med det kommunistiska statssystemet var Svenssons lärjunge Sven B. Ek. Han hade deltagit i en östtysk etnologkongress 1967 och efteråt uttalat sig kritiskt i en svensk tidningsartikel om den östtyska etnologins kommunistiska fokus. Han fick efteråt motta skriftliga klagomål från etnologen Paul Nedo och fick senare hålla sig borta från Östtyskland. Sammanblandningen mellan vetenskap och politik inom en diktatur med en hegemonisk diskurs verkar inte ha varit mindre än under nazitiden.

Efter uppförandet av den väst-/östtyska muren 1961 blev det nästan omöjligt för väst- och östtyska etnologer att träffas. Däremot kunde svenska etnologer som kom från det politiskt neutrala landet Sverige få inresetillstånd till Östtyskland. Jag deltog själv i ett par östtyska etnologkongresser 1984 och 1987 och höll föredrag. I Västtyskland blev Nils-Arvid Bringéus och Sven B. Ek framträdande inspiratörer, den senare inom den framväxande stadsetnologin. Bringéus blev en viktig förnyare av etnologiska atlasstudier genom sina innovationsundersökningar. Han har dessutom varit en central inspiratör inom mat- och bildforskning. Under 1980-talet blev också Orvar Löfgren och Jonas Frykman inspiratörer genom sina kulturanalysstudier.

En fråga som jag ställer mig är vilken läsekrets om kan attraheras av denna djupgående undersökning. Inom svensk etnologi har intresset för ämneshistoria varit vikande eller nästan borta under lång tid. Denna bok skulle kunna återuppväcka intresset för ämneshistorien och frågorna om vetenskap och politik. Den anknyter tydligt till diskussionerna om nazism och rasism som är högst aktuella i den svenska politiska debatten.

Samtidigt tycker jag det är synd att en tysk läsekrets inte kan ta del av innehållet i denna bok. Författaren har faktiskt tyska som sitt modersmål. En internationell läsekrets får nöja sig med en engelsk sammanfattning (s 320-325). Frågorna om uppgörelsen med nazismen var länge ett tabuerat ämne inom tysk forskning. Numera har tidsavståndet blivit större och den tredje generationen tyskar som författaren tillhör kan ta upp sådana frågor på ett nyanserat sätt. Hon inleder faktiskt boken med att nämna att hon vid sina arkivstudier i Berlin upptäckte att hennes morfar som omkom i kriget hade varit medlem i en nazistisk organisation SS. Detta hade ingen i slakten berättat om tidigare utan enbart omtalat att morfadern dog som soldat i kriget.

Anders Gustavsson, Oslo, Norway/HenånSweden

15 Metod: Fältarbete

Metod: Fältarbete representeras av en monografi om inspelning av folkliga visor och musiktraditioner (nr 35); en handbok i etnologiskt fältarbete (nr 36)

35 Märta Ramsten Tidsskrift for kulturforskning 2023 nr 1 s 101-103

Märta Ramsten 2022: Framför mikrofonen och bakom. En personlig återblick på Svenskt visarkivs verksamhet med inspelningar av folkliga musiktraditioner. Skrifter utgivna av Svenskt visarkiv. 52. Möklinta, Gidlunds förlag. Ill. 238 s. ISBN 978 91 7844 494 6.

Anmeldt av Anders Gustavsson, Oslo universitet

Vis- och folkmusikforskaren Märta Ramsten har sammanställt en personlig återblick på sin långa inspelningsverksamhet i fält. Med hjälp av bandspelare av märket Nagra Kuddelski och mikrofon har hon dokumenterat visor och folkmusik. Hon påbörjade inspelningar av folkmusik redan när hon var anställd vid Sveriges Radio från 1960. Under senare delen av 1960-talet fick hon i uppdrag att göra arkivinspelningar för Svenskt visarkiv i Stockholm. Framför mikrofonen satt sångare och spelmän från i stort sett hela Sverige.

Boken är utgiven av Gidlunds förlag och ingår som nr 52 i serien Skrifter utgivna av Svenskt visarkiv. Den består av tre huvudavdelningar: Insamling, forskning, utgivning, På fältet och slutligen Reflexioner – återblick och framtid. Arkivinspelningarna startade 1968 på uppdrag av Samarbetsnämnden för svensk folkmusik och med placering vid Svenskt visarkiv som blev statligt 1970. Insamlingarna pågick fram till 1996 när Ramsten blev chef för visarkivet. Hon bygger de personliga minnesbilderna på sina utförliga fältanteckningar och inspelningsprotokoll. Hon fotograferade fältsituationerna, som oftast ägde rum i informanternas hemmiljö och i en del fall i fäbodmiljö. Från början hade inspelningarna karaktär av räddningsaktion av äldre traditioner. Både vissångare och spelmän var till stor del födda på 1880-talet och en del på 1890-talet. Det var mestadels män som spelade. Kristina Vestin i Ångermanland utgjorde en av få kvinnliga dragspelare. Tidigare var fiolspel det viktiga musikinstrumentet men vid 1900-talets början tog dragspel alltmer över. Vissa av de äldre spelmännen använde enbart fiol vid inspelningarna, medan andra endast spelade dragspel. En del informanter använde både fiol och enradigt eller tvåradigt dragspel. Det fanns även de som spelade munspel. I flera fall hade spelmans- och vistraditioner gått i arv mellan olika generationer.

Ramsten var speciellt intresserad av att dokumentera «småvisor», bl. a. vallvisor, vaggvisor, ramsor, polsktrallar och nidvisor. De hade i liten utsträckning skrivits ned och insamlats tidigare. I fäbodmiljöer var det viktigt att spela in olika former av lockrop. Levande fäbodkultur fanns kvar ännu på 1970-talet i delar av Jämtland, Härjedalen och nordvästra Dalarna. Rallarvisor sjöngs av före detta rallare. En del informanter hade handskrivna visböcker.

I bokens första huvudavdelning (s. 19–52) redovisar författaren hur inspelningsarbetet skedde i praktiken. Resorna genom fördes med tåg och förhyrd bil. Utförliga vägbeskrivningar till ofta avsides platser hade författaren fått meddelande om i förväg. Det var

många gånger svårt att leta sig fram på småvägar långt borta från allfarvägen. Lokala kontaktpersoner var viktiga för att finna fram till vissångare och spelmän. Nätverk och olika samarbetsformer utvecklades. Det var inte alltid lätt att få de tilltänkta informanterna att medverka genom att framföra sång och musik. Ramsten eftersträvade samtalsform och inte intervjuer med frågelistor. Hon hade med sig en minneslista med viktiga punkter som skulle tas upp vid samtalen. Det gällde att etablera ett förtroendefullt förhållande innan bandspelare och mikrofon togs fram.

I en del fall har författaren besökt informanter vid flera tillfällen. Här nämns särskilt smeden Martin Martinsson på Orust i Bohuslän och Thyra Karlsson från Jämtland. CD-skivor med ett urval av deras sång- och musikskatt har utgivits av visarkivet. De fick också framträda i radioprogram. Ramsten skriver att «på 1970 och 1980-talen blev Martinsson något av en kultfigur i det folkmusikintresserade Sverige; en viktig källa och förebild för de unga vissångare och spelmän som sökte sig till äldre lokala traditioner. Han blev känd som `balladsångaren´ och `trallaren från Orust´» (s. 122). Bokens andra huvudavdelning «På fältet» är den längsta (s. 55–183) och redogör landskapsvis för var inspelningar ägt rum och med vilka informanter. De tre landskap som varit mest bekanta för en rik folkmusiktradition är Jämtland, Hälsing land och Dalarna. I Jämtland och Dalarna gjordes inspelningar på båda sidor om den norsk-svenska riksgränsen. En betydande repertoar av lokala norsk-svenska låtar upptäcktes.

Intervjuer med valda informanter har också utförts mellan 1968 och 1989 (s. 167–183). Författaren ville förankra den inspelade musiken och sångerna i ett personligt sammanhang. Hon skriver: «Jag ser intervjuerna som historiska ögonblicksbilder av musikens roll och uttryck i olika miljöer» (s. 167). Smeden Martin Martinsson på Orust inspelades och intervjuades vid tre tillfällen 1968, 1978 och 1989. Han var enligt författaren «en god berättare och ytterst medveten om visornas kontext. Han kommenterade de flesta av de visor han sjöng in – ibland spontant, ibland efter min fråga» (s. 169). Ramsten återger några transkriberade partier av intervjuer. De tidiga inspelningarna ägde rum före Du-reformens genomförande på 1970-talet. Först 1980 tilltalade författaren informanterna med du.

Med utgångspunkt i fältanteckningarna lägger författaren in sina upplevelser av informanterna och deras ofta ålderdomliga levnadsmiljö. En personkaraktistik kan låta så: «Det märktes att Emil Andersson var van att uppträda på kalas i Skepplandatrakten – han spelade med stor glädje och dansant rytm och också en del tjo och tjim. Härlig gammal man!» (s. 134). Vid inspelningar i Dalsland 1968 «upplevde jag ofta att tiden hade stått stilla. Jag trädde in i miljöer som inte tycktes ha ändrats de senaste 70–80-åren. Detta avspeglades också i sångarnas och spelmännens repertoarer» (s. 120). Vid ett besök i Värmland 1968 skriver författaren om sina upplevelser av den yttre naturmiljön runt informanterna: «Jag kan fortfarande se framför mig de öppna vackra landskapen i Köla och Koppom och gårdarna med stora röda boningshus. En upplevelsebonus i arbetet» (s. 110).

Bokens tredje huvudavdelning (s. 187–206) består av författarens reflexioner kring det mångåriga fältarbetet. I samband med inspelningarna har exkursioner gjorts tillsammans med studenter vid musikvetenskapliga institutionerna i Stockholm, Uppsala och Göteborg. Studenterna skulle få möta folkmusiken i fält och utföra egna inspelningar och intervjuer. Det skedde bl. a. vid spelmansstämmor i olika delar av Sverige men även inom fäbodmiljöer. Denna fältmetod har varit pedagogiskt framgångsrik. Jag

minns själv hur inspirerande det blev för etnologistudenter från Lund när de mötte en av Ramstens centrala informanter, smeden Martin Martinsson. Det var vid en exkursion till Bohuslän 1974.

Denna bok är välskriven och representerar fältarbetshistoria. Den har stor relevans inom forskning kring arkiv som numera har tilldragit sig internationellt intresse genom Working Group on Archives, bildad 2013, inom International Society for Ethnology and Folklore, förkortat SIEF. Det av Ramsten insamlade materialet har arkiverats med accessionsnummer vid Svenskt visarkiv och tillgängliggjorts för forskning inom det musik-etnologiska fältet. Boken avslutas med ett utförligt personregister där alla informanterna finns med.

Metodfrågor gällande kulturvetenskapliga fältarbeten har på senare tid tilldragit sig alltmera intresse. Därför är Ramstens bok välkommen även ur den aspekten. Själv deltar jag i utarbetandet av en tvärvetenskaplig metodantologi och skriver utifrån personliga erfarenheter och upplevelser om fältstudier som avser känsloladdade teman.

Som belöning för en lång dokumentation- och forskargärning mottog Ramsten år 2020 ett vetenskapligt pris på 100 000 kronor av Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur ur den prestigefyllda Nils Ahnlunds fond. Motiveringen var: «för hennes omfattande och gedigna författarskap på folkmusikens och folkvisans område» (*Saga och Sed* 2020).

36 Etnologiskt fältarbete Rig 2022 nr 3 s 180-181

Etnologiskt fältarbete. Nya fält och former. Kim Silow Kallenberg, Elin von Unge & Lisa Wiklund Moreira (red.). Studentlitteratur, Lund 2022. 337 s. ISBN 978-91-44-15326-1.

Kim Silow Kallenberg, Elin von Unge och Lisa Wiklund Moreira har redigerat en omfattande metodhandbok om etnologiskt fältarbete. Den är avsedd för studenter som skall ge sig ut på sitt första fältarbete. Den består av fyra huvudkapitel. De följer fältarbetsprocessen från början till slut. Inledningen är skriven av de tre redaktörerna. Huvudkapitel ett har titeln Att komma i gång, kapitel två heter I fält, kapitel tre Metoder och kapitel fyra Att tolka, skriva och analysera. I varje kapitel finns flera underavdelningar. I var och en av dessa skriver två och två författare tillsammans.

Totalt deltar tjugotvå författare i boken, nitton kvinnor och tre män. Detta kan tyda på att kvinnor spelar en framträdande roll inom aktuell etnologisk forskning i Sverige. Hälften av författarna kommer från Stockholms universitet. I övrigt är sex från Umeå universitet, två från Södertörns högskola, två från Lunds universitet och en forskningsarkivarie från Göteborg. Huvudparten av författarna befinner sig i en tidig forskarkarriär, vilket visas av att elva av dem har titeln fil. dr. Fem är professorer, tre docenter och tre doktorander som arbetar med sina avhandlingar. Författarna delar med sig av sina erfarenheter från egna fältarbeten, inte minst vid insamling av material till doktorsavhandlingen.

Det första huvudkapitlet, Att komma i gång, inleds med en uppsats om hur all forskning startar med att ställa forskningsfrågor innan man överhuvudtaget kan bedriva fältarbete. Kunskapsmålen måste vara tydliga tidigt i undersökningen. Denna uppsats ger klara råd för hur studenter kan ställa forskningsfrågor.

Den som utför en fältundersökning behöver även från början skaffa sig klarhet i vilka etiska premisser som gäller när forskningsobjektet avser människor. De människor som studeras skall ge ett frivilligt samtycke, och det sker genom att underteckna en samtyckesblankett. Där framgår att deltagandet i undersökningen kan avbrytas när som helst utan att någon motivering behöver anges. Informanternas personliga integritet är grundläggande vid allt fältarbete. Fältarbetaren forskar tillsammans med intervjupersonerna och inte på dem, då blir det inte bara en ensidig utfrågning utan ömsesidiga samtal där forskaren delar med sig av sina erfarenheter. Ett givande och ett tagande uppstår i kontakterna. Särskilda etiska aspekter och hänsynstaganden gör sig gällande när materialinsamlingen sker på sociala medier som Facebook, Instagram och bloggar. Även intervjuer har börjat utföras på internet under covid 19-pandemin. Denna metod kan innebära vissa begränsningar i fråga om observationer men också nya möjligheter till fler kontakter över stora geografiska rum. I det andra huvudkapitlet, I fält, har de förberedande tankeprocesserna gått över till praktiskt fältarbete. Ett särskilt avsnitt ägnas åt undersökningar på olika former av institutioner som utgör samhällsliga inrättningar och som är hierarkiskt uppbyggda. Det kan gälla skolor, vårdcentraler, fängelser och museer. Det blir viktigt för fältarbetaren att i ett tidigt skede få kontakt med en nyckelperson på den aktuella institutionen. Intervjuer kan med fördel kombineras med observationer på plats.

Det tredje huvudkapitlet, Metoder, inleds med ett avsnitt om intervjuer. Fältarbetaren kan använda sig av ett strukturerat frågeformulär, en ostrukturerad intervjuguide eller gå in för att utföra en fri samtalsintervju. Ett särskilt avsnitt ägnas åt autoetnografi. Det är en vetenskaplig metod som innebär att forskaren gör sig själv och sina egna erfarenheter till en del av det som studeras. Forskaren får en dubbel roll som både forskningsdeltagare och uttolkare av det insamlade materialet. Observationer har ett eget avsnitt. De kan ske både på fysiska platser och i digitala miljöer. Observation kan ske genom alla kroppens sinnen och inte bara synen. "Observatören bör också lyssna, känna, lukta och kanske till och med smaka på det som studeras" (s. 174). Dokumentation sker genom anteckningar men även fotografering och filmning. Observationer kombineras i regel med någon form av samtal eller intervju. Det blir en form av metodologisk triangulering när flera källor kombineras.

Digitala fältarbeten har tillkommit under senare tid. Det är studier på sociala medier, men även videosamtal exempelvis på Zoom kan ske. Covid 19-pandemin bidrog till ett ext ra uppsving för sådan insamling. Frågor om forskningsetik blir här aktuella på ett nytt och angeläget sätt.

Etnologiskt fältmaterial finns också att tillgå genom skriftliga källor i form av folklivsuppteckningar, dagböcker, brev och så vidare som förvaras i olika arkiv. En fördel är att en hel del av sådant material har blivit digitaliserat på senare tid.

Det fjärde huvudkapitlet, Att tolka, skriva och analysera, inleds med ett avsnitt om etnologiskt skrivande som metod. Det gäller att komma igång med skrivandet och sedan hela tiden avsätta tid för det. En inledande metod benämns flödesskrivande. Den beskrivs "som en spontan praktik, där den skrivande noterar allt som dyker upp i huvudet

utan att censurera sig själv och utan att bry sig om interpunktion, kommatering eller meningsuppbyggnad. Allt detta kommer senare under redigeringsprocessen" (s. 239).

Ett följande avsnitt diskuterar gränsdragningsproblematik gällande undersökningens material och metodfrågor. Vad är material och vad är metod?

Det tredje avsnittet i det fjärde huvudkapitlet tar fasta på frågan om analys när materialet väl är insamlat. Analys definieras som "att identifiera mönster och förståelser som tidigare inte formulerats" (s. 300). Avsnittet tar upp olika analysmetoder och ger goda råd med exempel från de två författarnas egen forskning.

Boken avslutas med att stockholmsetnologerna Lars Kaijser och Magnus Öhlander, som 1999 utgav den första upplagan av boken *Etnologiskt fältarbete* och den andra upplagan 2011, ger en ämneshistorisk översikt över etnologins utveckling under de senaste hundra åren. Mycket har förändrats i synen på ämnet och ämnets praktik. Författarna pekar särskilt på betydelsen av tillkomsten av internet, som gav möjlighet att "i realtid samverka med människor runt hela jorden" (s. 325).

Till slut vill jag framhålla det värdefulla i att det ges ut nya läroböcker inom etnologi-ämnet och att metodfrågor får förnyad belysning efter att på senare tid ha varit något i skymundan jämfört med teoridiskussioner. Denna antologi är konkret och pedagogiskt upplagd och kommer att fungera väl som en lärobok för studenter som skall våga ge sig ut på fältarbete. Det är en okänd värld de beger sig ut i. Boken visar på vilka möjligheter det finns att arbeta i fält och hur flera etnologer har tacklat olika problem både av praktisk och etisk art som kan uppstå under vägen.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

16 Traditionsarkiv

Traditionsarkiv representeras av en antologi om traditionsarkivens roll internationellt sett (nr 37)

37 Visions and Traditions Rig 2019 nr 2 s 107-109

Visions and Traditions. Knowledge Production and Tradition Archives. Lauri Harvilahti, Audun Kjus, Cliona O'Carroll, Susanne Österlund-Pötzsch, Fredrik Skott and Rita Treija (red.): (Folklore Fellows' Communications No. 315). Academia Scientiarum Fennica, Helsinki 2018. 384 s., ill. ISBN 978-951-41-1126-6.

Den här recenserade antologin tar upp traditionsarkivens roll inom kunskapsbildningen både historiskt och i framtiden. Arbetet har skett inom den internationella arbetsgruppen Archives som grundades år 2013 inom Society International of Ethnology and Folklore, förkortat SIEF (www.siefhome.org). I denna antologi finns bidrag från flera länder i norra och mellersta Europa, nämligen Estland, Finland, Irland, Lettland, Norge,

Rumänien, Schweiz och Sverige. Därtill kommer Kanada utanför Europa. Föredragen framlades inom fyra paneler vid SIEF:s kongress 2015 i Zagreb, Kroatien.

I en inledning presenterar Clóna Carroll från Irland huvuddragen i de arton artiklarna som fördelats på fyra olika huvudavdelningar: 1) Tilling the Soil – Words of Introduction; 2) Bringing the Harvest Home – Insights from Past Collection Practice; 3) Fields of Cultural Identity – Archival and National Policies; 4) Seeds for Future Practice – Recent and Future Challenges for the Tradition Archives.

Inom den första avdelningen skriver den kanadensiska folkloristen Maryna Chernyavska först allmänt om folkloristiska arkiv. Hon specialiserar sig därefter på det ukrainska folkloristiska arkivet i Kanada som grundades 1977 vid universitetet Alberta. Hon pekar särskilt på att arkiv och folkloristisk forskning går hand i hand och inte skilda vägar som hon funnit vara fallet på andra håll.

Inom den andra avdelningen som innehåller sju uppsatser, presenteras flera case studies från olika arkiv. Det ges exempel på arbetspraxis gällande insamling och arkivering och hur detta kan förändras över tid. Tankar inför framtiden finns också med. Marleen Metslaid inleder med att analysera utvecklingen under 1920 och 30-talen efter Estlands självständighet 1918 inom de nystartade ämnena etnologi och folkloristik. Insamling skedde både genom Estlands nationalmuseum och det folkloristiska arkivet som grundades 1927. Båda institutionerna hade som uppgift att delta i det nya nationsbygget. Ett omfattande nätverk av lokala meddelare som svarade på utsända frågelistor upprättades under 1930-talet.

Den svenska etnologen Susanne Nylund Skog i Uppsala har specialstuderat Karl Gösta Gilstrings (1915–1986) privata insamling av folkminnen och en omfattande brevväxling som han hade med meddelarna. Det gäller i särskild grad den barnlösa änkan Elsa Linnéa Frideborg Pihl (1901–1974) som var speciellt aktiv under 1950-talet. Gilstring ville rädda berättelser om gamla traditioner innan dessa helt försvann.

Den estniska litteraturvetaren Liina Saarlo har studerat insamling av estniska folksångstraditioner under 1800 och 1900-talen. En framträdande insamlare var Jakob Hurt (1839–1907). Under 1900-talet utfördes repertoarstudier varvid sångerskorna Anna Lindvere (1878–1955) och Sohvi Sepp (1871–1959) intog en särställning.

Den norske folkloristen Åmund Norum Resløyken har studerat tre frågelistor som skickades ut av projektet Ord och Sed 1934–1947. Avsikten var att samla in berättelser om julbocken. Svaren tar genomgående upp frågan om julbocken skulle betraktas som en demon eller inte.

Den estniska folkloristen Ave Gorsic tar upp frågan gällande studier av folketro under den sovjetiska perioden i landets historia från 1940. Den nya ideologin gick ut på att folkloristiken skulle studera arbetarklassfolklore, revolutionära ämnen och krigssånger. Detta exkluderade folkrostudier. Dessa överlevde i begränsad skala och fick nytt liv igen på 1980-talet. Det gällde bland annat studier av folkmedicin.

Den svenska folkloristen Agneta Lilja analyserar insamlingsstrategier vid Dialekt- och folkminnesarkivet, förkortat ULMA i Uppsala, som grundades 1914. Man ville genom fältarbeten och frågelistor rädda en försvinnande svensk folkkultur på landsbygden. Instruktionerna till meddelarna var omfattande, vilket utgjorde en stark styrning från arkivariernas sida. Lilja pekar emellertid på ett paradigmskifte som slog igenom på 1970-

talet. Fokus kom då att inriktas mot individer och deras berättelser, i stället för kollektiva beskrivningar, samt mot förändringar i det samtida samhället. Instruktionerna blev mycket mindre styrande än tidigare. De första frågelistorna om arbetarklasskultur sändes ut under detta årtionde.

Den tredje huvudavdelningen innehåller tre uppsatser. Frågan gäller hur insamlingar vid traditionsarkiven kan främja produktionen av kulturella identiteter. Den irländska folkloristen Kelly Fitzgerald och den finska folkloristen Niina Hämäläinen har skrivit en gemensam uppsats med jämförelser mellan Irland och Finland. Dessa länder har en likartad historia som nya nationer och de behöver bygga upp och förstärka sin nationella identitet. I det avseendet har folklöre kunnat vara ett viktigt instrument. Författarnas slutsats lyder: "In both Ireland and Finland, Folklore Studies led to a renewed sense of national pride and growth in the recognition of the native language in each country" (s. 200).

Den schweiziske folkloristen Konrad J. Kuhn studerar kunskapsproduktion i form av insamlingspolicy hos tidigare schweiziska etnologer. Det gäller särskilt den förste etnologiprofessorn i Zürich Richard Weiss. Forskningens nationella inriktning märks speciellt genom inrättandet av Atlas der schweizerischen Volkskunde 1936. Den multikulturella inriktningen blev framträdande i ett land med fyra olika språk.

Den fjärde huvudavdelningen består av sju uppsatser som blickar framåt mot nya utmaningar i framtidens digitala samhälle. Den norske språkforskaren Eldar Heide ser stora möjligheter för ny forskning om de folkloristiska arkiven i allt högre utsträckning kommer att bli digitaliserade. Tidigare insamlat material kan användas för att belysa nya frågeställningar.

Den rumänska etnologen och folkloristen Laura Jiga Iliescu har studerat berättelser om övernaturliga möten och vad man kan utläsa om detta i dokument som finns i det folkloristiska arkiv som grundades i Bukarest 1928.

Den lettiska folkloristen Sanita Reinsone har varit ledare för the Digital Archives of Latvian Folklore, som grundades 2014. Det utgör en förlängning av the Archives of Latvian Folklore, som upprättades 1924. Det innehåller ett omfattande traditionsmaterial som insamlats från och med mitten av 1800-talet. Det digitala arkivet har på sistone med hjälp av radio och TV genomfört kampanjer för att göra materialet känt, nå nya volontärer och för att samla in material från vår egen tid.

Bibliotekarie Catherine Ryan och folklorist Críostóir Mac Cárthaigh representerar Irland. Den senare är Director of the National Folklore Collection (NFC) i Dublin. De båda författarna tar upp frågan om hur man skall göra de historiska traditionssamlingarna tillgängliga och intressanta på elektronisk väg för dagens forskare men även för en bred allmänhet. År 2017 hade omkring 17 procent av materialet på det irländska språket och cirka 14 procent på engelska blivit digitaliserat. Ett stort arbete har också lagts ned på att utarbeta användbara register.

Den svenske folkloristen Fredrik Skott tar upp etikfrågor i samband med digitalisering av tidigare insamlat traditionsmaterial. Det gäller att skydda individer som har berättat men även dem som omtalas i tredje person. Etiska aspekter har fått ännu större relevans i och med att berättelserna i arkiven har övergått från att vara kollektiva beskrivningar till att avse personliga erfarenheter och reflektioner. Frågelistornas tidigare bruk av "man" har ersatts med "du". Arkiven kan tillämpa två metoder för att skydda individer,

nämmligen anonymisering och selektering. Det senare innebär att visst material som upplevs vara problematiskt undantas från digitalisering. Skott nämner som exempel ett omfattande material med negativa berättelser från utomstående om tattare. I Sverige finns ett lagligt skydd som avser material som är yngre än femtio år.

Den norske folkloristen Audun Kjus diskuterar principer inklusive etiska aspekter för framtida digitalisering vid arkivet Norsk etnologisk gransking (NEG), som grundades 1946, där han är verksam. Arkivet har samlat in material som svar på utsända frågelistor till ett par hundra meddelare som har svarat från olika delar av Norge.

Den irländska folkloristen Clóna O`Carroll är ledare för Cork Folklore Project och diskuterar med utgångspunkt från detta arkiv principer för hur audio/visuella intervjuer skall kunna digitaliseras.

Till slut: Denna omfattande antologi har ett stort värde genom de breda diskussioner som förs om det viktiga innehåll som finns i traditionsarkiv i flera olika länder. Hur skall det kunna komma till användning inom kommande forskning och dessutom utgöra en viktig informationskälla för en bred allmänhet? Denna frågeställning blir särskilt aktuell genom den omfattande digitalisering som har inletts på många håll och som kommer att fortsätta under de närmaste åren

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

17 Kommenterade källutgåvor

Kommenterade källutgåvor representeras av en medeltida handbok för präster (nr 38); en handskrift om järtecken från 1500-talet (nr 39); en 1700-tals prästs levernesbeskrivning (nr 40, 41); en dagbok från 1830-talet (nr 42); en samling folksagor från Bohuslän (nr 43); en dagbok från Västerbotten 1891-1901 (nr 44)

38 Stina Fallberg Sundmark RIG 2015 nr 2-3 s 168-169

Stina Fallberg Sundmark: *Teologi för praktiskt bruk. Frälsningshistoriska perspektiv på Summula av Laurentius av Vaksala*. Artos & Norma Bokförlag, Skellefteå 2014. 243 s. Engl. Summary ISBN 978-91-7580-676-1.

Teologen och medeltidshistorikern Stina Fallberg Sundmark undersökte i sin doktorsavhandling 2008 sockenprästernas sjukbesök i samband med dödsberedelsen och den sista smörjelsen under svensk medeltid. I den här recenserade boken har hon djupstuderat en handbok med titeln *Summula* för vanliga sockenpräster. Den finns bevarad i åtta mer eller mindre fullständiga handskrifter på universitetsbiblioteket Carolina i Uppsala och består av tjugo kapitel. Författaren har särskilt använt sig av den mest kompletta handskriften UUB C 64. Hon citerar originaltexterna på latin i de många och utförliga noterna.

Summula sammanställdes under tidigt 1300-tal av dekanen vid Uppsala domkyrka Laurentius Olavi som ofta gick under namnet Laurentius av Vaksala. Handboken ger

noggranna föreskrifter om hur prästerna skulle leva och utföra sina ämbetsplikter. Fallberg Sundmarks målsättning är att studera betydelsen av den kristna frälsningshistorien "för den enskilde sockenprästens levnadssätt och plikter gentemot Gud och sockenborna under svensk medeltid" (s.9). Prästen skulle alltså tjäna både lekfolket och Gud. Med frälsningshistorien avses "relationen mellan Gud och människa, från den inledande skapelsen och syndafallet till försoningen, domen och det slutgiltiga skådandet" (s. 37). Prästen hade sin uppgift som medarbetare inom Guds plan att återföra människorna till sig.

Summula hänvisar till citat ur Bibeln, ett större antal kyrkofäder i urkyrkan och den kanoniska rätten som gällde inom den romersk-katolska kyrkan. Den första delen av denna handbok tar upp föreskrifter om prästernas livsföring som är grundade i den kanoniska rätten. Deras liv skulle präglas av måttfullhet inte minst i fråga om mat och dryck. Därigenom undvek de frosseri och dryckenskap som skulle leda till att prästerna vände sig bort från Gud. Det kunde i sin tur leda till förbund med djävulen. Fastan var en god kraft mot demonernas frestelser. Överflödet var den stora faran i livsföringen, och det gällde även prästens klädedräkt. Andra faror var girigheten efter pengar och otukten. Mot den senare ställdes kyskheten. Prästen fick inte i enskildhet lyssna till en kvinnas bikt, utan det skulle finnas en ärbär följeslagare med vid detta tillfälle. Fallberg Sundmark sammanfattar prästernas levnadsregler med att "de skulle leva ärbart och värdigt, kyskt, måttfullt, med en balans mellan sitt yttre och inre, med vishet, gästfritt och nyktert" (s. 14f). På detta sätt skulle de kunna vara goda förebilder för sockenborna. Det skedde även genom att de utförde barmhärtighetsgärningar i form av gåvor till de behövande och genom gästfrihet.

Den senare delen av *Summula* lämnar föreskrifter om den katolska allmänliga tron och de prästerliga ämbetsplikterna i form av undervisning, predikan, mässan, tidedgården med böner och sång sju gånger under ett dygn. Därtill kom prästens förvaltning av de sju katolska sakramenten som utgörs av dopet, confirmationen, boten med tillhörande bikt, prästvigningen, äktenskapet, nattvarden och den sista smörjelsen. Confirmationen och prästvigningen utfördes endast av biskopen medan de övriga sakramenten ingick i sockenprästens uppgifter. *Summula* beskriver ingående sakramentens olika funktioner. Genom sakramenten skulle djävulen hållas på avstånd efter syndafallet. Detta framgick extra tydligt vid dopet. Det föregicks av exorcism genom att prästen blåste på dopkandidaten och med sin hand tecknade korsets tecken på pannan och hjärtat. Välsignade saltkorn skulle dessutom läggas i munnen och bröstet skulle smörjas med olja. Även botens sakrament, som består av ånger, bekännelse och botgöring, var ett verksamt medel mot djävulens angrepp på människorna. Prästens undervisning skulle bygga upp en kollektiv kunskapsbank bland församlingsborna. Den bestod av Herrens bön, Ave Maria och den apostoliska trosbekännelsen på folkspråket. I sin undervisning skulle prästen visa ödmjukhet och undvika högmod i förhållande till sockenborna.

För en kulturhistoriker är det av stort intresse att kunna få inblickar i livsföringen under medeltiden. Särskilt på lokal nivå är den svår att dokumentera på grund av fragmentariskt källmaterial. Även om *Summula* inte beskriver praxis utan idéer och föreskrifter, så ger den ändå en uppfattning om vad som kunnat ske ute i socknarna vid kontakterna mellan prästen och församlingsborna. Det kunde ha varit värdefullt med illustrationer från bl. a. medeltida kyrkomålningar i Fallberg Sundmarks bok i likhet med vad som

förekom i hennes doktorsavhandling 2008. Nu får läsaren nöja sig enbart med omslagsbilden från Öja kyrka på Gotland. Författarens undersökning är totalt sett grundligt genomförd och kan rekommenderas för alla medeltidsintresserade.

Anders Gustavsson, Oslo/Henån

39 Sofia Gustafsson Rig 2019 nr 4 s 2534-254

Sofia Gustafsson: Järtecken. Joen Petri Klint och 1500-talets vidunderliga lutherdom. Nordic Academic Press, Lund 2018. 272 s., ill. ISBN 978-9188661-55-5.

Historikern Sofia Gustafsson vid Linköpings universitet har utfört en omfattande undersökning av ett 400 sidor långt handskriftsmanuskript i folioformat som ställts samman av Joen Petri Klint. Han var kyrkoherde i Östra Stenby i Östergötland från 1567 till sin död 1608. Hela handskriften som förvaras på Linköpings stiftsbibliotek med signum N 28, är nu digitaliserad och tillgänglig via Alvin (www.alvin-portal.org). Huvudparten av texten är skriven på 1590-talet. Gustafsson betecknar detta manuskript som Klints järteckenbok. Järtecken ansågs förebåda kommande händelser. I denna bok beskrivs ovanliga himlafenomen såsom sol- och månförmörkelser, blodröd måne, månringar, norrsken, kometer, meteoror, drakar, syner av kämpande härar i skyn och vädersolar när man ser ringar eller bågar runt solen. Ovanliga ting på marken avser jordbävningar, oväder i form av åska, hagel eller stormar, stillastående vattendrag, regn av blod, svavel eller säd. Därtill kommer olika slag av monster i form av missbildade barn eller djur och profeterande spädbarn. Flera vackert färglagda teckningar som gjorts av Klint återges i Gustafssons bok.

Klint är väl orienterad om de politiska skeendena i Sverige genom att han var riksdagsledamot inom prästeståndet. Det sena 1500-talet var en orolig tid med krig och kamp om den svenska kungamakten och med fara för rekatolisering genom den polske kungen och katoliken Sigismund. Han var kung i Sverige efter Johan III:s död 1592 från 1594 till 1598. Krig förekom med Danmark och Ryssland. Ute i Europa upplevde man stor oro för turkarnas krigshandlingar och strider mot kristna, vilket Klint flera gånger återkommer till.

Gustafsson har gjort en bred kontextuell analys genom att hon satt in Klints manuskript i samtidens lutherska föreställningsvärld där fascinationen för järtecken var framträdande. Hon betraktar Klint som en trogen lutheran. Hon studerar också frågan om vad han själv författat och vad han lånat från tidigare järteckenbeskrivningar. Det finns totalt sett få referenser till ögonvittnesskildringar hos Klint. I ett tiotal fall har han själv varit ögonvittne och det gäller också några människor i hans närmaste omgivning. Klint återger ibland källhänvisningar men långt ifrån alltid. Många av dessa referenser avser tyska skriftliga källor från protestantiska miljöer. Av svenska referenser märks Gustav Vasas krönika och Olaus Petris krönika. Hänvisningar finns även till 29 almanackor från 1543 till 1606. Flygblad främst på tyska utgör en annan källa och referenser till Bibeln förekommer ofta.

Gustafsson har lagt ned ett omfattande arbete genom att ha undersökt flera av de källskrifter som Klint hänvisar till. På så vis har hon haft möjlighet att studera hur han har använt sina källor. Hon finner att han har gjort personliga urval. Därför kan hans järteckenbok betecknas som en subjektiv kompilation av främst skriftliga uppgifter från många olika håll förutom i viss utsträckning hans egna iakttagelser och upplevelser.

Klints övergripande intresse var att finna en koppling mellan de ovanliga fenomenen, järtecknen, och konkreta händelser som inträffade efteråt. Det gäller inte minst politiska händelser och krig. Blodregn kunde ses som tecken på kommande blodsutgjutelse. Drakar kopplades ihop med inflytelserika katoliker som kom till Sverige under Sigismunds tid och som uppfattades som onda. Även turkarna betraktades som monster. Klint lämnar inga astrologiska förklaringar och är sparsam med apokalyptiska tolkningar om att den yttersta dagen var nära förestående, trots att sådana tolkningar ofta förekommer i de skriftliga källor som han refererar till. Varken Gud eller djävulen nämns ofta hos Klint, vilket annars var vanligt i skriftliga järteckenberättelser. Gustafsson framhåller att Klints bok inte rör sig om någon predikande text. Hon betraktar honom i stället "som mer vetenskapligt än teologiskt intresserad av järtecken" (s. 220).

Sammanfattningsvis kan sägas att Klints järteckenbok ger många inblickar i det sena 1500-talets föreställningsvärld och uppfattningar om vad ovanliga tecken och händelser ansågs förutsäga om den närmaste framtiden särskilt i politiskt och militärt avseende. Gustafsson har utfört en mycket grundlig undersökning av Klints bok och satt in den på ett värdefullt sätt i sin samtida politiska kontext. Därför kan boken varmt rekommenderas till alla kulturhistoriskt och folkloristiskt intresserade läsare.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

40 Pehr Stenbergs levernesbeskrivning Rig 2015 nr 1 s 58

Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder. Del 1. 1758-1784. Fredrik Elgh, Göran Stenberg & Ola Wennstedt (utg.). Forskningsarkivet vid Umeå universitet. Umeå 2014. 552 s. Ill. ISBN 978-91-7601-108-9.

Pehr Stenberg föddes på en bondgård i Umeå socken i Västerbotten 1758. Han fick möjlighet att studera först i Umeå och sedan vid universitetet i Åbo. Där blev han prästvigd 1786 och promoverad 1789. Därefter återvände han till hembygden och innehade olika prästtjänster. Den längsta tiden var han komminister i Umeå landsförsamling från 1804 fram till sin död 1824.

Den första delen av Stenbergs omfattande levernesbeskrivning har nu blivit utgiven av Fredrik Elgh, Göran Stenberg och Ola Wennstedt. Originalen som innehåller nästan fem tusen handskrivna sidor förvaras på Kungliga bibliotekets handskriftsavdelning. Dit kom det 1964 som deposition från släkten Stenberg. Texten har Pehr Stenberg skrivit i efterhand och den utgör ingen dagbok. Det är osäkert om författaren har haft några minnesanteckningar att tillgå. Han arbetade med sin text från omkring 1780 och fram till sin död 1824. Han hade då hunnit fram till 1807, medan de sista sju åren förblev oskrivna.

Troheten mot originaltexten är framträdande i denna utgåva. Illustrationerna utgörs av några faksimiler från handskriften. Tidsavgränsningen i den första delen sträcker sig från Stenbergs födelse 1758 fram till tjugosex års ålder 1784. Ett personregister finns, medan sak- och ortsregister är planerat att utges i det sista bandet.

Framställningen i levernesbeskrivningen är mycket detaljerad och djupt personlig på ett självutlämnande sätt. Det finns berättelser om sådant i författarens liv som han skämdes över. Han kunde emellanåt vara nedstämd till sinnet. Han skriver mycket om sina tankar om att finna en livskamrat och återger olika drömmar som han haft. Det var svårt att få ekonomin att gå ihop för en ung student som hade fattiga föräldrar som inte kunde bistå med pengar. Denna situation kunde Stenberg avhjälpa genom att vara huspräst och informator för barn hos förnåma familjer i Finland. Det gällde särskilt höga militärer och jurister. Brev som författaren tagit emot och de som han själv skrivit under studieuppehållen i Umeå och Åbo har han sparat. De återges i sin helhet vilket även gäller författarens kärleksbrev.

För kulturhistorisk forskning blir det kommande sakregistret särskilt viktigt. Texten i den här utgåvan på omkring femhundra sidor är kompakt skriven med enkelt radavstånd. Det gör att den är tungläst och därför är det svårt att finna fram till konkret information i olika sakfrågor. När sakregistret kommer kan Stenbergs text användas som en uppslagsbok för att hitta detaljrika upplysningar om levnadsförhållanden. T. ex. kan nämnas bruk av alkohol eller kaffe som Stenberg hade ett distanserat förhållningssätt till. Detta gällde även bastubad, nattfrieri, kortspel och dans. Vid studier av livets och årets högtider kan man hitta mycket information. Det gäller både i stad och på landsbygd, både inom lantbruket och i studentliv vid gymnasium och universitet under sent 1700-tal. De tre utgivarna har lagt en god grund till en fortsatt utgivning.

Anders Gustavsson, Oslo/Henån

41 Från Pehr Stenbergs värld Rig 2023 nr 4 s 229-230

Från Pehr Stenbergs värld. Alf Arvidsson, Ina Lindblom, Richard Pettersson, Göran Stenberg, Ola Wennstedt & Fredrik Elgh (utg.). Umeå universitet, Umeå 2023. 176 s., ill. ISBN 978-91-8070-196-9.

Den norrländske prästen Pehr Stenberg föddes på en lantgård i Umeå socken 1758. Han fick möjlighet att studera först i Umeå och sedan vid universitetet i Åbo för att bli präst. Under studietiden försörjde han sig som informator i förnåma finlandssvenska hushåll, särskilt bland militärer och jurister. Han prästvigdes i Åbo 1786 och disputeerade 1789 på en botanisk avhandling om havtorn. Därefter återvände han till hembygden och var från 1792 komminister i Umeå stad. Från 1804 fram till sin död 1824 var han komminister i Umeå landsförsamling. Stenberg skrev från omkring 1780 och fram till sin död 1824 på en utförlig levnadsbeskrivning som omfattade nära 5000 handskrivna sidor. En hel del brev citeras. Det gäller både mottagna brev och koncept till sådana som Stenberg sänt. Han upprättade själv ett personregister.

Texten är en självbiografi där Stenberg beskriver faktiska händelser men även många drömmar som han har haft. Det förekommer också flera känslomässiga reaktioner från

hans sida. Han återger ofta vad olika människor har sagt. Det leder också till hans kommentarer när han nedtecknar sina minnes bilder i efterhand.

Levnadsbeskrivningen fanns länge i släktens förvar. Den blev uppmärksammas i samband med att den donerades till Kungliga biblioteket i Stockholm 2010. Sedan utgavs den i fem band av Forskningsarkivet vid Umeå universitet under åren 2014–2018. Ett värdefullt sakregister har utarbetats av folkloristen Alf Arvidsson.

I den här recenserade antologin gör några Umeåforskare analyser av innehållet i levnadsbeskrivningen och av personen Pehr Stenberg. Framställningen är en redovisning av projektet "Emotions in the 18th Century Everyday Life Class, Gender, and Godliness in Pehr Stenberg's Autobiography", som pågick i Umeå 2018–2023. Inledningen av antologin har skrivits av projektledaren Alf Arvidsson. I det första kapitlet presenteras utgivningsprocessen av levnadsbeskrivningen av de forskare som var huvudansvariga för detta arbete. Det gäller ättlingen och nordisten Göran Stenberg, nordisten Ola Wennstedt och virolog Fredrik Elgh.

I ett följande kapitel undersöker Alf Arvidsson hur Stenberg bearbetade sitt sociala arv från en bondemiljö när han valde att bli präst. Han kämpade med att tillägna sig prästerlig status i kontakter med både herrskap och bönder. Han tonade visserligen ned sin bondebakgrund, men samtidigt var han noga med att försvara folkliga sedvänjor och tänkesätt. Han ville också framstå som allmogens lärare och därigenom värna om sin prästheder. Ett problem både i relation till herrskap och bönder uppstod när han ingick sitt första äktenskap med sin hushållerska 1794. Hon och dottern avled emellertid i samband med den första förlossningen 1796. En kort tid efteråt gifte Stenberg om sig med en officersdotter som tillhörde ett högre stånd än han själv.

I ytterligare ett kapitel tar Alf Arvidsson fasta på hur Stenberg hanterade sin prästerliga roll i relation till stadens herrskap när han var komminister i Umeå stad 1794–1804. Han ville vara en del av stadens ledande skikt. Då gällde det att tänka på vilka sociala kontakter som han måste upprätthålla både i sin tjänst och i sitt privata liv. Tiden som informator i finlandssvenska adelsfamiljer hade lärt honom vilka vanor och förhållningssätt som förväntades av herrskap. Det som begränsade honom i det sociala livet var hans tystlåtenhet och tillbakadragna hållning. Han drog sig hellre tillbaka än att gå i svaromål och bli inblandad i konflikter. Han var samtidigt nitisk i sin tjänsteutövning, vilket stärkte hans position inom stadens sociala hierarki.

I nästa kapitel granskar historikern Ina Lindblom Stenbergs komplicerade känslomässiga relation till sin andra hustru. Han upplevde brist på kärlek i detta äktenskap. Det tog sig uttryck i en långvarig och svårbehandlad svartsjuka hos honom. Han kände att hans heder och ära som make stod på spel. Svartsjukan började redan 1797 när han var ganska nygift. Han föreställde sig att hustrun tog emot besök av älskare. Särskilt nämns en fänrik Löfvenadler. Stenberg framförde sina misstankar muntligen till hustrun och hon förnekade hela tiden misstankarna. När det första barnet föddes tvivlade han på att dottern var hans barn. Svartsjukan ingår som en betydande del i Stenbergs texter och har ett drag av tvångsmässighet. Han beskriver svartsjukan som en sinnessjukdom och en sorgetid som till slut lindrades när hustrun blev mer foglig mot honom.

Lindblom anlägger ett känslöhistoriskt perspektiv på denna svartsjuka. Hon jämför med framställningar av svartsjuka i tidig modern tid i olika länder. Hon konkluderar med att

Stenbergs levnadsbeskrivning visar på "svartsjukans flerdimensionella karaktär och de historiskt specifika sätt varpå vi förklarar och processar våra känslor" (s. 97).

I det sista kapitlet riktar museologen Richard Pettersson blicken mot frågan om vilka idéhistoriska synsätt som Stenberg representerade och hur han försökte framställa sig som en samtida intellektuell. Pettersson påpekar att Stenberg levde i en brytningstid "mellan ett äldre traditionssamhälle och ett kommande, sekulariserat och modernt" (s. 127f). Det finns hos honom endast "ytterst sparsmakade hänvisningar om samtidens lärda tänkande", skriver Pettersson (s. 143). "Hans idévärld utspelas i en vardagens och den praktiska religiositetens tidigmodernitet" (s. 151). Därför har levnadsbeskrivningen enligt Pettersson intresse för forskare som ägnar sig åt social mikrohistoria. Pettersson ställer även frågan om hur representativ Stenberg kan vara för sin tid. Denna fråga går emellertid knappast att besvara eftersom han uppfattas som "en särpräglad individ som skriver en unik levnadsteckning" (s. 99). Stenberg var alltså snarast obestämbar utifrån de frågeställningar som Pettersson ställde från början.

Förtjänsten med denna antologi är att den sätter den publicerade levnadsbeskrivningen och dess författare in i sitt idéhistoriska, sociala, religiösa och psykologiska sammanhang. Levnadsbeskrivningen blir på detta sätt mer levande och överskådlig både för akademiska läsare och en bred allmänhet. Ett oerhört omfattande arbete inom det ovan nämnda forskningsprojektet i Umeå har fått ett värdigt avslut.

Anders Gustavsson, Oslo/Henån

42 Britt Liljewall Rig 2017 nr 4 s 242-243

Britt Liljewall: Vackra dagboken. Carl Henric Robsahms anteckningar från 1830-talet. Stockholmia förlag, Stockholm 2017. 456 s., ill. ISBN 978-91-7031-297-7.

Historikern Britt Liljewall har alltsedan 1990-talet presenterat flera undersökningar om folklig kultur på svensk landsbygd under 1800-talet. Ett pionjärarbete var hennes doktorsavhandling *Bondevardag och samhällsförändring 1995* gällande västsvenska bonde-dagböcker. Detta följdes upp av *Självskrivna liv 2001*, som analyserar folkliga memoarer, självbiografier och levnadsberättelser. År 2008 utkom *"Ack om du vore här"*, som tar upp 1800-talets folkliga brevkultur. Boken *Mig själv och mitt gods förvalta 2013* tar fasta på kvinnors kamp på 1800-talet för att uppnå myndighet och därmed självständighet.

Den här recenserade *Vackra dagboken* utgör en kommenterad källutgåva av tre års dagböcker under åren 1835–1837. Det är de enda årgångar som har återfunnits, varav två på Riksarkivet i Stockholm och en i privat ägo. De har skrivits av Carl Henric Robsahm (född 1788) under hans tre sista levnadsår, innan han avled under en epidemi med rödsot, det vill säga dysenteri, kombinerat med slaganfall i augusti 1838. Han levde i gränslandet mellan landsbygdskultur och borgerlig stadskultur. Han ägde både en större lantegendom eller mindre herrgård Gribbylund i Täby socken nära Stockholm och en stor hyresfastighet i Klara församling i centrala Stockholm. Han reste ofta mellan dessa två platser som låg på cirka två mils avstånd från varandra. Han var gift två gånger och fick sammanlagt åtta barn.

Robsahm hade en konstnärlig ådra och därför är hans dagböcker utförda på ett estetiskt tilltalande sätt. Dagboksanteckningarna presenteras av Britt Liljewall en månad i taget. Hon har placerat förklarande noter längst ned på varje sida och i tillägg en utförlig kommentar efter slutet av varje månad. Dagboksanteckningarna sätts in i sitt samhälls-historiska sammanhang under 1830-talet. Dessutom finns två fördjupningskapitel, varav det ena handlar om Robsahms läsvanor. Han läste regelbundet tidningar och hade ett omfattande bibliotek jämte lånad litteratur som huvudsakligen bestod av skönlitteratur. Resten var facklitteratur.

Det andra fördjupningskapitlet belyser Robsahms 42 auktionsbesök på tre år. Förutom en hel del inköp hade auktionsbesöken också en social funktion för att träffa människor. Kostsamma levnadsvanor med ett rikt socialt liv, många bjudningar och mycket alkohol tärde på hushållsekonomin. Detta visade sig i de stora skulder som framkom i bouppteckningen efter Robsahms död.

Dagböckerna återger en hel del av vad som hände i helg och söcken, inte minst gällande det sociala umgängeslivet, men innehåller få reflektioner. Krogbesök nämns ofta och kontakter med andra män som ibland omtalas som "supbroder". Kvinnor däremot är sparsamt omnämnda. Robsahm deltog inte i det dagliga gårdsarbetet. Därför är detta inte speciellt noterat i dagböckerna. Själv intresserade han sig för biskötsel, som får mer uppmärksamhet än annat yttre arbete i anteckningarna. Jakt, särskilt på rovdjur, omtalas i en hel del fall. Vargen utgjorde en påtaglig skräck, och därför anställdes omfattande vargskall. Robsahm rapporterar om de skador på husdjuren i trakten som vargarna åstadkommit.

Vid helger besökte några medlemmar i hushållet kyrkan om vädret inte var alltför dåligt. Själv följde Robsahm sällan med. Däremot kom många människor på besök i hans hem under helgerna. Då dracks en hel del alkohol, bland annat punsch som var en omtyckt manlig sällskapsdryck i borgerliga kretsar. Dans var också ett viktigt inslag vid större sammankomster. Ett rikt umgänge förekom med prosten Dahl och hans hustru, som enligt Robsahms något ironiska kommentar var påtagligt mörkrädd om kvällarna.

Av årshögtiderna nämns särskilt julfirandet med de många och påkostade julklapparna som utdelades av julklappsgubben. På valborgsmässoafton tände ungdomarna upp eldar, hurrade och sjöng livligt. Vid första maj drack man "märg i benen" efter vinterns mörker och kyla. Vid midsommar restes majstången som alla dansade kring.

Robsahm hade en del uppdrag i socknen. Dit hörde att han var vaccinationsföreståndare. Klockaren utförde vaccinationerna mot smittkoppor och upprättade en vaccinationslista som i sin tur sändes till provinsialläkaren. Ett av de få tillfällen då Robsahm noterar egna reflektioner avser nyårsafton 1837 som faktiskt blev hans sista nyårshelg i livet. Då reflekterar han över vad som skulle kunna hända efter döden. Han uppvisar en fatalistisk tro att allting är bestämt av ödet.

Vackra dagboken ger viktiga inblickar i livsföringen inom en framväxande medelklass på gränsen mellan bondekultur och borgerlig kultur. Därför kan den tillsammans med de utförliga kommentarerna av Britt Liljewall rekommenderas till en kulturhistoriskt intresserad allmänhet. Boken bör kunna inspirera till att ta nya krafttag för att i arkiv eller hos privatpersoner återfinna dagböcker från äldre tid. De är en ovärderlig källa till att få inblickar i människors livsföring på individnivå.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

43 Sagor från Bohuslän Rig 2022 nr 4 s 250-251

Sagor från Bohuslän. Uppteckningar i urval och med kommentar av Bengt af Klintberg. Svenska sagor och sägner. 13. Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Uppsala 2022. 170 s., ill. ISBN 987-91-87403-42-2.

Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur har med början 1937 gett ut uppteckningar av sagor och sägner som insamlats från olika landskap i Sverige. Den största utgivningen ägde rum under 1940 och 1950-talen. Därefter dröjde det till 2011, då folkloristen Bengt af Klintberg redigerade en utgåva av sagor från Södermanland. 2022 utkom nr 13 i serien Svenska sagor och sägner. Bengt af Klintberg har gett ut ett urval med 117 sagor, jämte utförliga kommentarer, av det rika antal sagor som samlats in under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal i Bohuslän. Här finns undersagor, djursagor, skämtsagor och ramsartade sagor. En försiktig normalisering av dialekttexterna till riksspråk har skett. En del centrala dialektala ord finns med jämte översättning. I den utförliga kommentardelen finns uppgifter om sagorna varit tryckta tidigare. För de texter som representerar sagotyper i Hans-Jörg Uthers *The Types of International Folktales* anges typnummer. I slutet av boken finns en förteckning över alla berättare.

Sagoberättandet levde kvar en bit in på 1900-talet i Bohuslän, och det var länge jämfört med andra landskap i Sverige. Med tanke på att Bohuslän är ett kustlandskap så har ett ofta återkommande drag i sagorna varit havet och sjömännens liv. Den tidigaste insamlingen under sent 1800-tal utfördes av studenter i nordiska språk vid Göteborgs högskola. De upptecknade dialekter med hjälp av det landsmålsalfabet som utgavs i Uppsala 1879. Två flitiga insamlare var Rudolf Lundquist och Arthur Jonsson. De fältarbetade under somrarna 1897–1901 på ön Orust i mellersta Bohuslän respektive 1900–1901 i Bullarebygden i norra Bohuslän. I Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg hittade jag bland annat uppteckningar gjorda 1899 av Rudolf Lundquist med min farmorsfar lantbrukaren Johan Pettersson på gården Kärra på Orust.

Folkminnessamlaren David Arill fortsatte dessa insamlingar under 1910 och 1920-talen. Han var en av initiativtagarna till att Västsvenska folkminnesföreningen (VFF) grundades 1919. 1926 bildades Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola (IFGH).

Där arbetade Waldemar Liungman som, med hjälp av upprop i svensk dagspress, företog en landsomfattande folksagoinsamling på 1920-talet. I materialet är Bohuslän rikt representerat, vilket stärker bilden av att sagoberättandet levde kvar extra länge i Bohuslän.

Den äldste sagoberättaren var född 1818 och den yngste 1890. Antalet manliga och kvinnliga sagoberättare är ungefär lika. Männen tenderar att mest ha berättat för en vuxen publik medan kvinnor berättat en del för barn och ungdomar. En fråga som varit svår för utgivaren att besvara är i vilken utsträckning sago berättarna tagit del av tryckta berättelser i skillingtryck som kom ut under 1800-talet.

Några sagoberättare är särskilt framträdande i den utgivna boken. Den främste av dem är fiskaren och handelsbiträdet August Jakobsson (1844–1930) i Tanum i norra Bohuslän. Han representeras med tretton sagor i boken. David Arill besökte honom 1919 och

1920 och skrev om hans berättarstil: "Han berättar utan gester med ytterst ringa mimik annat än ett fromt leende. Han spelar med ögonen: leendet och blicken fyller ut sagan" (s. 16). Hans centrala roll som berättare illustreras av att hans foto pryder framsidan på bokens omslag. En framträdande kvinnlig sagoberättare var Anna Långström (1820–1905) i Bullarebygden. Hon satte sin personliga prägel på klassiska sagoberättelser och är representerad med sju sagor i boken.

De flesta sagoberättare var äldre vid uppteckningstillfällena. Ett undantag var Anna Gustavsson i Forshälla socken som blott var trettiosju år när hon 1924 hörsammade Waldemar Liungmans efterlysning av folksagor. Hon återgav sagor som hon mindes från sin barndom och som berättats av hennes föräldrar och syskon. Nio av hennes sagor är presenterade i boken.

Flera sagoberättare bodde på Orust. En av dem var lantbrukaren August Jönsson (1825–1899) i Morlanda med tretton sagor i boken. Han berättade med humor och drastiska detaljer på dialekt. En annan framträdande berättare var lantbrukaren och kommunalmanen Samuel Jakobsson (1879–1954) i Tegneby med sju sagor i boken. Jag minns honom som skolråd när han kom för att inspektera lärarinnans undervisning och oss skolbarn i andra klass 1948. Det var en stor högtidsdag för lärarinnan när hon i förväg informerade oss om att skolrådet Samuel Jakobsson skulle komma på besök. Hans sago-repertoar består främst av skämt sagor som han lärde sig som barn av sin farbror Petter Olsson. Sagorna upptecknades på dialekt under 1920-talet.

Denna bok ger ett viktigt bidrag till kommande sagoforskning. Särskilt värdefullt är det att utgivaren Bengt af Klintberg har gjort en så grundlig genomgång av varje sagoberättare och satt varje enskild saga i relation till tidigare sagoutgivning och forskning om sagor.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

44 Kågeträskdagboken Rig 2023 nr 2 s 111-113

Kågeträskdagboken. En västerbottnisk dagbok 1891–1901 med kommentarer. Volym 2. Ann-Catrine Edlund (huvudredaktör), Lars-Erik Edlund & Ulf Lundström under medverkan av Birgitta Bjurman. Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Umeå & Uppsala 2022. 485 s., ill. ISBN 978-91-87403-46-0.

Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur (förkortat KGAA) har en rik utgivning av flera vetenskapliga tidskrifter och böcker. En del är källpublikationer, och de publiceras i skriftserien Folklivsskildringar och bygdestudier, som utgivits sedan 1934. År 2022 utkom nummer 21 i denna serie med titeln Kågeträskdagboken volym 2. Där publiceras hela dagboken under tiden 1891–1901 med kommentarer. Volym 1 planeras att komma ut under 2023. Då kommer en omfattande presentation av dagbokens historiska och sociala sammanhang, käll- och litteraturförteckning samt person-, ortnamns- och ordregister.

Huvudredaktör för utgivningen av volym 2 är språkforskare Ann-Catrine Edlund i samarbete med Lars-Erik Edlund, Ulf Lundström och Birgitta Bjurman. I boken publiceras utgivarna den ursprungliga dialektala texten på högersidorna, medan normaliserade

texter översatta till nutidssvenskt språk står på vänster sidorna. En omfattande notapparat med ord- och personförklaringar finns nederst på varje sida. En del äldre foton från museer och privatpersoner återges i boken. De avser personer, sociala situationer och byggnader som omtalas i dagboken. Bildkonstnären Maria Sundström har gjort illustrationer till varje enskilt år i dagboken. Ljudfiler med dagboksutdrag på Skelleftealedialekt är inlästa av museipedagog Marianne Folkedotter och finns på länken www.gustavadolfsakademien.se/kagetraskdagboken. För att underlätta för läsaren har utgivarna publicerat tre lokalkartor över trakten kring Kågeträsk. Tretton stamtavlor, som visar släktförhållanden på bondgården Anten-Ors, finns också med i boken.

Dagboksanteckningarna har nedskrivits av de ogifta systrarna Greta (1859–1947) och Lovisa (1862–1938) Dahlqvist som växlat om att notera. De bodde på bondgården Anten-Ors i Kågeträsk i norra Västerbotten. Närmaste stad var Skellefteå. Dagböckerna är inte kompletta för hela tiden 1891–1901. En del av åren finns noteringar från hela året, men vissa år saknas flera månader. 1894 finns uppgifter från den 1 januari till den 7 september. Sedan dröjde det över ett år fram till dess att det förekom nya anteckningar under november och december 1895. År 1898 finns uppgifter från tiden den 1 januari till den 1 april. Sedan dröjde det med nya noteringar till årets sista vecka i december 1899. Varför anteckningarna är så ojämnt fördelade är inte möjligt att veta. Systrarna var hårt upptagna med arbetsuppgifter både utom- och inomhus. Under veckodagarna var det begränsat med tid för skrivande, men på söndagen har de uppgivit att det fanns tid för att notera.

Anteckningarna avslutas den 20 maj 1901. Man frågar sig varför de upphörde just detta år. Systrarna levde ju fram till 1938 respektive 1947. Ett svar kommer kanske i volym 1.

Dagböckerna skildrar de många arbetsuppgifterna som förekom utomhus och hur de avlöste varandra under årets gång. Vid sommartiden var slåtter- och skördarbetet intensivt. Det blev mer tid till inomhusarbete under vintern, och det gällde bakning, vävning och stickning. Livets växlingar i den lokala omgivningen och inte bara på den egna gården är ofta noterade i dagboken. Det berättas om barn som föds, missfall, barnmorskor som ibland förlöser med tång och kvinnor som dör i barnsäng. Det nyfödda barnets vikt kan anges.

Vid konfirmationsläsning fick ungdomarna åka till Skellefteå och bo där en tid. En resa till Skellefteå gällde också när fästepar skulle ta ut lysning. Vid bröllop kunde många människor delta i kalaset. Om någon blev sjuk och skulle uppsöka läkare, fick man även då åka till Skellefteå och få recept utskrivna till en dryg kostnad. På lokalt plan fanns dessutom självlärda botare som åkte runt till byarna och även skrev ut recept. En av dem gick under namnet Halt-doktorn och en annan hette Johan Engström (1831–1903). Foton på de olika läkarna finns i boken. Det återges flera berättelser om olika sjukdomstillstånd som inom en kort tid ledde till döden. Då lades den avlidne i en hemmatillverkad kista. Pengar kunde placeras i kistan. Flera människor i den lokala omgivningen kom för att bese liket som låg i den öppna kistan. Också självmord noteras i anteckningarna. En hemmansägare Holm-Janni, född 1841, som hängt sig i ett träd i skogen den 15 november 1897, fick repet som han haft om halsen med sig i kistan. Även tidningar berättade om personer som begått självmord, så som Holm-Jannis hängning. Detta var inte ett tabuerat ämne att omnämna i tidningar vid den här tiden.

Vad gäller det sociala livet under olika årstider förekom stora danstillställningar vid jul och midsommar, och de hölls ofta i en bryggstuga som tillhörde Rånings-Nisch. Gott

om brännvin fanns att tillgå. Något som skildras ingående i dagboken avser nattfrierier. Systrarna har noterat hur namngivna män låg tillsammans med namngivna kvinnor under natten och ibland mer än en natt. Under våren 1893 blev änkan Lovisa Erikson (1862–1912) uppvaktad i tur och ordning av fem olika män som fick "ligga åtmed änkan". Detta talades det om i lokalmiljön. "Och det vanliga pratet är om Pelles Jani (1867–1941) och änkan, de är på allas läppar" (s. 188). Till slut avgick en av de friande männen, Storsels-Frans (1858–1921), med seger och fick henne till brud. Själva ville systrarna inte delta i nattfrieri utan sprang och gömde sig om någon friare försökte komma på besök. Systrarna förblev också ogifta hela livet.

Det religiösa livet präglades av att lekmanpredikanter, kallade kolportörer, reste runt och höll böner i hemmen eller i bygdens skolhus, särskilt på söndagar. De fick övernatta i olika hem och stannade ibland i flera dagar. En man som nämns vid flera tillfällen är snickaren Pit-Johansson (1864–1937). Han var ledare för en separatistisk rörelse som gick under namnet Riströmare. En annan predikant kallades Käl-Janni (1866–1923). Ytterligare en benämndes Ant Anton (1848–1918), och han var separatist. Om ingen predikant kunde komma under en helg, fick en bonde själv läsa text och förrätta bön i sitt hem.

Denna källpublikation om Kågeträskdagboken utgör ett viktigt bidrag till fortsatt forskning om bondedagböcker på 1800talet. Självt gav jag år 2009 ut boken *Bondeliv på 1800-talet*. Den bygger på dagböcker som bonden Jakob Jonsson (1795–1879) på gården Prästbacka i Röra socken på Orust i Bohuslän skrev under åren 1866–1879. Många likheter i fråga om vardagsliv och helgfirande förekommer mellan gårdarna i Prästbacka och Kågeträsk. Samtidigt vill jag påpeka en del olikheter. Nattfrierier och byaböner saknades i Röra socken. Där stod kyrkan, som Jonsson bodde granne med, i centrum för både vecko- och årsrytm. Frikyrkliga rörelser hade inte kommit till orten. I Kågeträsk däremot var det långt avstånd till kyrkan i Skellefteå. Det gav förutsättningar för att lokala lekmanpredikanter kunde hålla samlingar både i olika hem och i bygdens skola.

Ytterligare en skillnad mellan de två dagböckerna består i att Jonsson i många sammanhang skriver ned sina känslor och upplevelse 2r till exempel i samband med farsoter som scharlakansfeber eller oväntade dödsfall som kunde avse barn eller genomförda självmord. Känslouttryck och personliga upplevelser saknas i huvudsak i systrarna Dahlqvists texter. De är huvudsakligen faktaorienterade och avser den lokala hembygden. Jonsson däremot har en del utblickar mot vad som hände i riksdagen och kungahuset men även utanför Sverige, som frågor om pågående krig och fredsslut. Det senare gällde speciellt det fransk-tyska kriget 1870–1871 som Jonsson läste om i tidningar och engagerade sig i genom insamling av pengar i Röra kyrka. Systrarna Dahlqvist nämner inte om de läste tidningar.

Det är ett omfattande utgivningsarbete som har nedlagts under många år på publiceringen av Kågeträskdagboken. Måtte den få en rik användning i framtida forskning! *Volym 1* kommer att bli en viktig kompletterande källa.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån